जैनेन्द्रव्याकरणम् ।

ङ्याप्मृदः ॥ १ ॥

ङी इति स्वरूपग्रहणम् । आबिति टाप्डापोः सामान्येन ग्रहणम् । मृदितिसंज्ञानिर्देशः अधुमृत् कृन्मृत्बाः इति यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः आ कपो विधानात् ङ्यन्तादाबन्तान्मृद्रूपाच्च तद्भवतीत्येवं वेदितव्यम् । ननु वक्ष्यमाणास्त्याः पर इति नियमेन परे प्रयुज्यन्ते घेः परत्वञ्च तव्यादिभिराक्रान्तम् । मिङन्तं च क्रियावाचि सुबन्तमपि पदं क्रियासापेक्षं क्रियात्वभूतमित्यतः पारिशेष्यात् ङ्याप्मृद एव भविष्यन्ति एवं तर्हि वाक्यान्मा भूवन् मृदुस्य उपगोरपत्यमिति गुपदप्रसंज्ञाश्च प्रयोजनम् । ठुङ्कारङ्यजादिग्रहणानि च ङ्याप्मृदः विशेषणानि न समर्थविभक्त्यन्तस्येति अधिकारः क्रियते । दुइति मृद्रूपम् । दु ज्ञानामपत्यमित्यत्र मृद्रूपापेक्षया वाकृद्धा-द्वारिति दुलक्षण फिञ् न भवति अदुलक्षण एव फिरदोरिति फिर्भवति । दक्षाणामपत्यमिति मृद्रूपापेक्षया अदन्तलक्षणः इञ् भवति । घटेन तरतीत्यत्र मृदपेक्षया नौद्व्यचष्ठन्नि "द्व्यज् लक्षणष्ठः सिद्धः" बाधा तरतीत्यत्र न भवति । मृद्ग्रहणे लिङ्ग-विशिष्टस्यापि ग्रहणमिति सिद्धे ङ्याब्ग्रहणं किम् । कालि-तरा । मालितरा । एनिका । हरणिका । परमपि ह्रस्व बाधित्वा ह्रीत्यो यथा स्यात् अथ चकूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहते प्रोऽनेकाचः करण इति प्रादेशवचनसामर्थ्यादितन्नस्यते एव तर्हि मृद्ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि परिभाषेयमनित्येति ज्ञाप्यते तेन गोमतीति उगिल्लक्षणो नुम्न भवति । युवतीं पश्यति जिन्नं भवति । सख्यौ । सख्यः । इति च णिन्न भवति । हे भवति भगवति अघवति इत्यत्र भवद्भगवदघवतोवारिःकावचरिस्यादि

स्येष विधिर्न भवति । इह ल्यग्रहणं न कर्तव्यम् । कथं युवतितरा वामोरूतरा । हृदंतत्वाद्युवतिशब्दस्य मृत्संज्ञा वामोरुशब्दस्यापि मृदमृदोरेकादेशो मृद्ग्रहणेन गृह्यते । अजादिषु हलन्तादापं विधास्यति डापि च टित्वेन भवितव्यमिति एकादेशो नास्ति तस्मात् ङ्याप्ग्रहणं कर्तव्यम् ।

स्वौजसमौट्छष्टाभ्यांभिस्ङेभ्यांभ्यस्ङसिभ्यांभ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् ॥ २ ॥

ङ्याम्मृदः स्वादयो भवन्ति । उत्साराद्यनुबन्धनाशः अनेन विहितानां स्वादीनां कर्मणीविल्येवमादिना विभक्तिनियमसाधने स्वार्थे इति वचननियमश्च ज्ञातव्यः । ङ्यन्तात्तु कुमारी । कुमार्यौ । कुमार्यः । कुमारीम् । कुमार्यौ । कुमारीः । कुमार्या । कुमारीभ्याम् । कुमारीभिः । कुमार्यै । कुमारीभ्याम् । कुमारीभ्यः । कुमार्याः । कुमारीभ्याम् । कुमारीभ्यः । कुमार्याः । कुमार्योः । कुमारीणाम् । कुमार्याम् । कुमार्योः । कुमारीषु । आबन्तात् । माला । माले । मालाः । मालाम् । माले । मालाः । मालया । मालाभ्याम् । मालाभिः । मालायै । मालाभ्याम् । मालाभ्यः । मालायाः । मालाभ्याम् । मालाभ्यः । मालायाः । मालयोः । मालानाम् । मालायाम् । मालयोः । मालासु । एवमावंनात् । दामाबहुराजादयो नेयाः । मृदः दृषद् । दृषदौ । दृषदः । दृषदम् । दृषदौ । दृषदः । दृषदा । दृषद्भ्याम् । दृषद्भिः । दृषदे । दृषद्भ्याम् । दृषद्भ्यः । दृषदः । दृषद्भ्याम् । दृषद्भ्यः । दृषदः । दृषदोः । दृषदाम् । दृषदि । दृषदोः । दृषत्सु ।

स्त्रियाम् ॥ ३ ॥

स्त्रियामिति प्रकृतिविशेषणम् । यदित ऊर्द्ध्वमनुक्रमिष्यामः स्त्रिया वर्तमानान्मृदः स्वार्थे तद्वेदितव्यम् यदि स्त्रियाम-

भिधेयायामिति स्यात् द्विबहून स्याताम् । कुमार्यौ कुमार्य इति एकत्वात् स्त्रीत्वस्य अनेकस्योत्पत्तिश्च न स्यात् । काण्डिनरा । भावप्रधानत्वात् स्त्रियामितिनिर्देशस्य कुमारी देवदत्तेति सामानाधिकरण्यं च न स्यात् । अथापि स्त्रीसमानाधिकरणान्मृद् इत्यभ्युपगम्येत एवमपि भूतमियं नारी । कारणमियं कन्या । आवपनमियमुक्तिकेति भूतशब्दादिषु स्त्रीत्याः प्रसज्येरन् तस्मात् स्त्रियां वर्तमानान् मृद् इत्येवाधिकृतम् । वक्ष्यति अजा । देवदत्ता । स्त्रियामिति किम् । अजो देवदत्तः । शब्दजनितप्रत्ययवर्गाः स्त्रीत्वादय इहाभिप्रेताः न वस्तुवर्गाः अव्याप्तेः शब्दो हि श्रोत्रपथं गतो लिङ्गसंख्यावन्तं स्वप्रत्ययं जनयति स प्रत्ययः । खट्वादिषु रसादिषु अभावादिषु च शब्देषु संभवति ।

अजाद्यतष्टाप् ॥ ४ ॥

अजादिभ्यः अकारान्तेभ्यश्च मृदः स्त्रियां वर्तमानेभ्यष्टाबित्ययं त्यो भवति । पकारः टाप्डापोः सामान्यग्रहणार्थः । टकारः सामान्यग्रहणाविघातार्थः अन्यथा एकानुबन्धकग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्येति विघातः स्यात् । बाधकबाधनार्थमनकारान्तार्थं च अजादिग्रहणम् । अजा । एडका । अश्वा । चटका । मूषिका । जातेरयोदुङ्त्यस्यापवादः । बाला । होढा । पाका । वत्सा - मन्दा । विलाता । वयस्यनंत्यङत्यस्य प्राप्तिः । पूर्वापहाणा । अपरापहाणा । टिल्लक्षणस्यापवादः । निपातनाराणत्वम् । संभस्त्राजिनसणपिंडेभ्यः फलादाप् । संफला । भस्त्राफला अजिनफला । सणफला । पिंडफला । सत्प्राक्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पादाप् । सत्पुष्पा । प्राक्पुष्पा । काण्डपुष्पा प्रांतपुष्पा । शतपुष्पा । एकपुष्पा । पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलबालधोरित्यस्यापवादः । शूद्राचामहत्पूर्वात् जाति-

श्चेत् । शूद्रा नाम जातिः । अमहत्पूर्वादिति किम् । महाशूद्री आभीरजातिरियम् । अमहत्पूर्वादिति शब्दपरस्य महतः आत्वं न भवति । जातिरिति किम् । शूद्रस्य भार्या शूद्री । पुंयोगादीकारः । अमहत्पूर्वादिति प्रतिषेधवचनं ज्ञापकं भवत्यत्र प्रकरणे तदन्तविधिरिति तेन महाजा । धीवरमतिक्रान्ता अतिधीवरी । अतिभवती । अतिमहतीति सिद्धम् । क्रुञ्चा । उष्णिहा । देवविशा । हलंतादाप् । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमा । पुंयोगलक्षणा प्राप्तिः । कोकिला जातिः । मूलांताच्च टाप् । अमूला । षकाराद्यञः टाप् । शार्कराक्ष्य । पौतिमाष्या । गौकक्ष्या । अतः खल्वपि खट्वा । देवदत्ता । तपरकरणं किम् । कीलालपाः स्त्री ।

आवट्यात् ॥ ५ ॥

आवट्यशब्दादाप् भवति । अवटस्यापत्यं स्त्री आवट्या । यञ इति ङीविधेरपवादः । पुरस्तादपवादोयं फटो न बाधकः । आवट्यायनी ।

उगिदृन्नान्ङी ॥ ६ ॥

उक् इत् यस्य त्यस्य मृदो वर्णस्य वा तदन्तात् ऋकारान्तेभ्यो नकारान्तेभ्यश्च मृदः स्त्रियां वर्तमानेभ्यः ङीत्यो भवति । ङकारः हल्ङ्याप इत्यत्र विशेषणार्थः । गोमती । तत्रभवती । पचन्ती । उगिदितियदीदं त्यग्रहणमेव स्यात् त्यग्रहणे यस्मात् तदादेरिति इह न स्यात् । अतिभवती । निर्गोमती । अथ मृद्विशेषणमेव स्यात् मृद्ग्रहणेन तदन्तविधिरिति तथापीह न स्यात् । अतिमहतीति । तस्मान्नेदं त्यग्रहणमेव नापि मृद्ग्रहणमेव अपि त्वेकदेशग्रहणमिदम् । उक् इत् यस्यैकदेशस्य तदन्तान्मृद इति स चैकदेशः त्योमृद् वर्णश्च संभवति । त्यः श्रेयसीत्यादि । मृद् तत्र भवतीत्यादि । वर्णः पुमांसमतिक्रांता

अतिपुंसीति । पुनातेर्मुम्सुकौ मृस्विति सकारो वर्णः उगित् यद्यागमेषु वर्णा उगिदिति ङीविधिर्विधीयते तत्रपि प्राप्नोति अग्निचित्कन्येति । उभयोरुकारयोर्ग्रहणसामर्थ्यादिहैव भवति नान्यत्र । अञ्चतेरुपसंख्यानं नियमार्थं कर्तव्यम् । प्राची । प्रतीची । उदीची । धोरुतः नान्यस्मात् । उखास्रत्कन्या । ऋकारान्तात् कर्त्री । हर्त्री । नकारान्तात् । दण्डिनी । छत्रिणी ।

वनोऽहसोऽ रश्च ॥ ७ ॥

वन इति वनः क्वनिपश्च ग्रहणम् । अहसन्ताद्यो विहितो वन् तदन्तात् स्त्रियां वर्तमानान्मृदः रेफश्चान्तादेशो भवति ङीश्च । पूर्वेण सिद्धे रेफार्थमिदम् । धयतिपिबतिभ्यां क्वनिप् । धीवरी । पीवरी मेरुदृश्वरी । कथं शर्वरी शृणातेरजन्तात् वन् कथमवावरी अत्रओणतेरगविषये आत्वे कृते वन् । अनीच इत्यत्र वक्ष्यति । पूर्वो विधिर्नीचोऽपि भवति । बहुधीवरी । अतिधीवरी । अथवा अनहत्पूर्वादित्यत्र तदन्तविधिर्ज्ञापितः । अहस इति किम् । सहयुध्वा स्त्री राजियुधिकृञः सह इति क्वनिप् । सन्नियोगशिष्टानामन्यतराभावे उभयोरप्यभाव इति रेफादेशाभावे पूर्वेणाप्यत्र ङीट्यो न भवति । एवमर्थश्चकारः क्रियते ॥

नेल्स्वस्रादेः ॥ ८ ॥

स्त्रियामिति वर्तते । इल्संज्ञकेभ्यः स्वस्रादिभ्यश्च मृद्भ्यः स्त्रियां यदुक्तम् तन्न भवति । पञ्च कुमार्यः । सप्त रोहिण्यः । अथात्रानेन ङीप्रतिषेधे कृते नखे सति अत इति टाप् कस्मान्न भवति । कथमयम् सुब्विधिस्तत्र टापः पकारेण सुपो ग्रहणात् । यद्येवं बहुचर्मिकेत्यत्र नखस्यासिद्धत्वात् त्यस्थे क्यपीति कात्पूर्वस्यात इत्वम् । एवं तर्हि इहोभौ ङीटापौ प्रतिषिध्येते । उक्तं च इल्संज्ञानामंते नष्टे टाबुत्पत्तिः कस्मान्न

स्यात् प्रत्याहारादापा सिद्धम् । दोषस्त्विवत्वे तस्माओभौ स्वस्त्रादिभ्यः स्वसा । दुहिता । स्वसृदुहितृननांदृयातृमातृतिसृचतसृ ।

मनोडाप् च ॥ ९ ॥

ङी इति वर्तते । नेतिच । मनन्तान्मृदः स्त्रियां वर्तमानाड्डाप् भवति ङीप्रतिषेधश्च । डकारः टिखार्थः । पकारः सामान्यग्रहणार्थः । पामे । पामाः पामानौ । पामानः । अनिनस्मन्ग्रहणेऽवर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिः । सीमे । सीमानौ । सुप्रथिमे । सुप्रथिमानौ । अतिमहिमे । अतिमहिमानौ ।

अनश्च बात् ॥ १० ॥

अन्नतात् बसात् स्त्रियां वर्तमानात् डाप् भवति ङीप्रतिषेधश्च । चकारो ङीप्रतिषेधानुकर्षणार्थः । अर्थवतोऽनर्थकस्य चानो ग्रहणम् अनुड्वतो बसस्येहोदाहरणम् । उड्वन्त्रैरूप्यं वक्ष्यति । सुपर्वा । सुपर्वाः । सुपर्वाणौ । सुपर्वाणः । नकारान्तत्वाड्डीप्रसज्येत । बादिति किम् । अतिक्रान्ता पर्वाणि अतिपर्वणी ।

वोड्ढे ॥ ११ ॥

अन्नन्ताद्बसात् उडःखे वर्तमानात् डाप्ङीप्रतिषेधौ वा भवतः । वावचनाद्यथाप्राप्ताः । नकारान्ताड्डीविधिः वनोड्ढेरश्चेत्यभ्यनुज्ञायते बहुराजे । बहुराजाः । बहुराजानौ । बहुराजानः । बहुराज्यौ । बहुराज्यः । बहुतक्षे । बहुतक्षाः । बहुतक्षाणौ । बहुतक्षाणः । बहुतक्ष्णौ । बहुतक्ष्णः । बहुधीवेव बहुधी वा । बहुधीवानौ । बहुधीवानः । बहुधीवर्यौ । बहुधीवर्यः । उड्ढ इति किम् । सुपर्वा । सुपर्वाणौ । पूर्वेण द्वैरूप्यम् । अन इत्येव ।

सुमत्स्या नदी ।

ङीखौ ।

खविषये । अन्नतात् बमात् ङी भवति । अधीराज्ञी नाम ग्रामः । पुनर्ङीग्रहण नित्यार्थम् ।

ऊधसः ॥ १३ ॥

वादिति वर्तते । ऊधःशब्दान्ताद्बमात् ङी भवति । कुंडमिवोधो यस्याः कुंडोध्नी । द्वे ऊधसी यस्या द्व्यूध्नी । निर्गतमूधोऽस्या निरूध्नी । ऊधसोनङिति अनङ्मान्तः बोङ्क्ष्विति त्रैरूप्य प्राप्तम् । स्त्रियामेवानङ्मान्त इत्येव इह मा भूत् । महोधाः । पर्जन्यः । वादित्येव प्राप्ता ऊधः प्राप्तोधा गौः । इपा च प्राप्तापन्न इति पक्षः । तत्रैव पूर्वर्वाक्षम व्याख्यातम् ॥

दामहायनात्संख्यादेः ॥ १४ ॥

संख्यादेर्बमात् दामान्तात् हायनांताच्च ङी भवति । द्विदाम्नी । त्रिदाम्नी । बं.ङ्क्ष्व इति त्रैरूप्यं । प्राप्तम् । हायनाद्वयसि स्मृतः द्विहायनी । त्रिहायणी । चतुर्हायणी वत्सा । त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य णत्वमपि वयसीष्यते तेनेह ङीविधिर्णत्वं च न भवति । द्विहायना । त्रिहायना । चतुर्हायना शाला । संख्यादेरिति किम् । उद्दामा वडवा । वोङ्क्ष्वइत्यनेन त्रैरूप्यं भवति ।

पादो वा ॥ १५ ॥

पादशब्दान्तान्मृदः स्त्रियां वर्तमानाद्वा ङी भवति । द्विपात् । द्विपदी । त्रिपात् । त्रिपदी । सुमंख्यादेरिति पादशब्दस्य खम् । पादयतेः क्विबन्तस्य प्रयोगो नास्ति ।

टाबृचि ॥ १६ ॥

पाद इति वर्तते पादशब्दान्तान् मृदः टाब् भवति ऋच्यभिधेयायाम् । द्विपदा ऋक् । त्रिपदा ऋक् । ऋचीति किम् । द्विपदीदेवदत्ता ।

अनीचः ॥ १७ ॥

न्यच्छब्दोऽत्राप्रधानवचनः नञ्पूर्वः यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः अनीच इत्येव तद्वेदितव्यम् । नीचो ङ्यादयो न भवन्तीत्यर्थः । वक्ष्यति टिड्ढाणञिति । कुरुचरी । मद्रचरी । जातेरयोङः । कुक्कुटी । शूकरी । अनीच इति किम् । बहुकुरुचरा । बहुकुक्कुटा मथुरा । ननु पूर्वत्र समुदायः स्त्रियां वर्तते नावयवः अवयव एव च टित्न समुदायः । द्वितीयेऽपि विसेन समुदायो जातिवाची किं त्ववयवः तत्कथं प्राप्तिः इदमेव ज्ञापकं भवत्यत्र प्रकरणे तदन्तविधिरिति तथाहि प्रधानभूतेन तन्दतविधिः कुम्भकारी देवदत्त कुक्कुटी यद्येवं पूर्वमेवेदं सूत्रं वक्तव्यम् । इह करणात् पूर्वोक्तविधिर्नीचोपि भवतीति ज्ञाप्यते बहुधीवरी बहुपीवरीति ।

टिड्ढाणञ्ठणठञ्क्वरपः ॥ १८ ॥

अत इति वर्तते । टित् ढ अण् अञ् ठण् ठञ् क्वरप् इत्येवमन्तेभ्यः स्त्रियां ङी भवति । टापोऽपवादः । अनीच इत्यधिकारात् प्रधानेन तन्दतविधिरुक्तः । कुरुचरी । मद्रचरी । कृद्ग्रहणेति कारकपूर्वस्यापि ग्रहणं न मन्तव्यम् । इह कृदकृतोर्ग्रहणात् । ढ । सौपर्णेयी । वैनतेयी । शिलाया ढ इत्यस्य निरनुबन्धकस्य स्त्रियामभिधानं नास्ति । अण् । कुम्भकारी । कुपगवी । कथं चुराशीला चौरी । तपःशीला तापसी । णोऽण्यणकृतं भवतीति वक्ष्यति । अञ् औत्सी । वैदी । ठण् । तार्किकी । रौचनिकी । ठञ् । पारायणं वर्तयति पारायणिकी । प्राग्वतेष्ठञ् । क्वरप् । इत्वरी । नश्वरी । अनीच इत्येव । बहुकुरुचरा । ल्युट्प्रभृतीनां द्व्यनुबन्धकत्वेऽपि टित्करणसामर्थ्यात् ग्रहणम् ।

लकाराणां स्थानिवद्भावाट्टित्वं ङित्वं च न भवतीत्युक्तम् । पचमाना स्त्री । अविनवत्यसाहचर्यादागमस्य न ग्रहणम् । लिखिता विद्येति ।

यञः ॥ १८ ॥

यञन्तान्मृदः स्त्रियां ङी भवती । गार्गी । वात्सी । हलो-हनोङ्यामिति यकारस्य खम् । द्वीपादनुसमुद्रेऽर्यञिति अयञ् । ङ्यनुबन्धकः तस्येहाग्रहणम् । द्वीपे भवा द्वैप्या । योगविभाग उत्तरार्थः ।

फट् ॥ २० ॥

यञ इति वर्तते । यञन्तान्मृदः स्त्रियां फडित्ययं त्यो भवति । टकारो ङ्यर्थः । अथ गार्गायण इति स्थिते फटो-हृत्सञ्ज्ञाविरहात् कृद्धृत्सा इति मृत्संज्ञा नास्ति । कथं ङीविधिः । टित्करणसामर्थ्यात् भविष्यति गार्ग्यायणी । वात्स्यायनी । आवट्यायनी । वचनात्पूर्वोऽपि विधिर्भवति । गार्गी । वात्सी ।

लोहितादिसकलान्तात् ॥ २१ ॥

यञ इति वर्तते । लोहितादिर्गर्गादिष्वन्तर्गणः । लोहितादिभ्यः सकलशब्दपर्यन्तेभ्यः यञन्तेभ्यः स्त्रियां फट् त्यो भवति । पुनरारम्भो नित्यार्थः । तेन फडेव भवति यञः इत्यनेन ङीः प्राप्तो निवर्त्यते । लौहित्यायनी । सांशित्यायनी । बाभ्रव्यायनी । मौक्षव्यायणी । सांचव्यायणी । लांतव्यायणी । जैगीषव्यायणी । मानव्यायनी । मांतव्यायनी । मनायीशब्दस्य पाठसामर्थ्यात् स्यहृत्यटे इति पुंवद्भावो न भवति । मानव्यायनी । काठ्यव्यायनी । रौक्ष्यायणी । तारुक्ष्यायणी । तालुक्ष्यायणी । तागड्यायनी । वातण्ड्यायनी । आंगिरसेतु वतण्डीत्येव भवति । काप्यायनी । कात्यायनी । साकल्यायनी ।

कौरव्यासुरिमाण्डूकात् ॥ २२ ॥

कौरव्य आसुरि माण्डूक इत्येतेभ्यः फट् भवति । कौरव्यायणी । टाप्प्राप्तः । अआसुरीति प्रश्लेषनिर्देशात् अकारश्चान्तादेशः आयनादेशो नस्वेकेदीत्वार्थः । अहत्वाद्यस्य ङ्यांचेति इत्वं प्राप्नोति । आसुरायणी । इतोमनुष्यजातेरिति ङीत्यः प्राप्तः । मण्डूकस्यापत्यं स्त्री माण्डूकायनी । फट् मण्डूकादित्यण् । ङी प्रसज्येत तस्येदमित्यणि विवक्षिते कौरवीति भवति । शैषिकार्थविवक्षायां इञश्चेत्यणि प्राप्ते दोषश्च इष्यते । आसुरिणा प्रोक्ता आसुरीया शिक्षा ।

गौरादेः ॥ २३ ॥

गौरादिभ्यः स्त्रियां ङी भवति । गौरी । वर्णत्वे बहुलं ङीप्राप्तेः संज्ञायामप्राप्तेः । गौर मत्स्य मनुष्य शृङ्ग गवय हय मुकय ऋष्य अयो ङ इति ङीप्रतिषेधः प्राप्तः । शृङ्गाट्टाप् प्राप्तः । एवमुत्तरत्राप्यूह्यम् । पुट पद द्रुण द्रोण हरिण कर कर्ण अरोहण वरट उणक आमलक कुवल वदर बिल्व विंब कर्क तर्कार सर्कार सष्कण्ड सवल सुषव पांडसौकेषांचित् सालंद गडुल पडुश आटक आनन्द सपाट सप्कुल सूर्म्य गूष मूष घातक सल्लक मालक मालत साल्वक वेतस वृत अतस उमा भङ्ग मह मठ वेद स्वन् भषण् अनडुही अनड्वाही एषणात्करणे कारके देह मेधीकाकादनगवादनादयः यान मेघ गौतम आयस्थूण भौरिक भौजिकि भौलिंगि औद्गाहमानि आलम्बि आयामक आलब्धि आपाच्यांङ्क ऊपस्तश्च आरट टोट नट मूलाट आसूरण अधिका प्रत्यवारोहिन् आग्रहायण अग्रहायनस्वार्थे अण् णत्वं च निपात्यते । सेवनी सुमंगला संज्ञायां सुन्दर पंडल मंदर मदुल पेट पिट पिंड ऊर्द गूर्द मूर्द्र केषांचित् रेफा-

तपरो मकारः ह्रोदं भांडा लोहांड कद्र कंद्र कदल कंदल तरुण तलुन सौधर्म्म रोहिणी रेवती च नक्षत्रे विकल निष्कल पुष्कल कटाच्छोणयाम् । पिप्पल्यादयश्च पिप्पली हरीतकी कोशातकी समी करीरी पृथिवी कोष्ट मातामह पितामही एही पर्येही असमरथ्यात्युट् प्राप्तः काव्या शैव्या एतौ श्यांतौ आरोह चंड नृनरयोरेवृच । नारी । येऽत्रानडुही-प्रभृतय ईकारान्ताः पठ्यन्ते तेषां से पुंवद्भावो न भवति । अन-डुहीभार्यः । प्रत्यवरोहिणीभार्यः । आग्रहायणीभार्यः इति ।

वयस्यनन्त्ये ॥ २४ ॥

प्राणिनां कालकृता शरीरावस्था वयः । वयस्यनन्त्ये वर्त-मानान्मृदः स्त्रियां ङीत्यो भवति । कुमारी । किशोरी । वकरी । वधूटी । चिरण्टी । तरुणी । तलुनी । अनन्त्य इति किम् । स्थविरा । वृद्धा । कन्यायाः कनीन च इति निपातनात् कन्या । अत इत्येव शिशुः । उत्तानशया लोहितपादिका द्विवर्षा त्रिवर्षा नैते साक्षाद्वयोवाचिनः शब्दाः । अथवा द्विवर्षादिषु परिमाणा-द्धृदुपीत्येतस्मान्नियमात् न भविष्यतीति ।

रात् ॥ २५ ॥

रसंज्ञकान्मृदः स्त्रियां ङीत्यो भवति । अकारान्तोत्तर-पदो रः स्त्रियां भाष्यते । पञ्चानां पूलानां समाहारः पञ्चपूली । दशपूली । अन्तस्य रसस्य खं स्त्रियां चेति पञ्चतक्षी दसतक्षी । पञ्चाजी । अजादिष्वजशब्दो जातिवचनोऽभिप्रेतः । कथं त्रिफला अजादिषु पाठात् ।

परिमाणाद्धृदुपि ॥ २६ ॥

सर्वतो मानं परिमाणम् । परिमाणान्तात् रात् हृदुपि सति ङीत्यो भवति । द्वाभ्यां कुडवाभ्यां क्रीता आर्हीयस्य त्यस्य

रादुबखादित्युप् द्विकुडवी । द्व्याढकी । त्र्याढकी । रादिति सिद्धे नियमार्थो ऽयम् । यतः परिमाणादेव हृदुपि नान्यतः । पञ्चभि-रश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा दशाश्वा तुल्यजातीयस्य नियमान्नि-वृत्तिः । समाहारे भवत्येव । पञ्चाश्वी । परिमाणादिति योग विभागः कर्तव्यः । तत इष्टतोवधारणं लभ्यते परिमाणशब्देनेह रूढिवशात् प्रस्थादिर्गृह्यते । कालसंख्ययोरग्रहणम् । तेन द्विवर्षा । त्रिवर्षा । द्विशता । त्रिशता । द्वे वर्षे प्रमाण-मस्याः प्रमाणेध्वंसनं राच्चेति द्वयसडादीनामुप् । उक्तं च ऊर्द्ध्व-मानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या बाह्या तु सर्वतः ।

न बिस्ताचितकम्बल्यात् ॥ २७ ॥

बिस्त आचित कम्बल्य इत्येवमन्तात् रात् हृदुपि ङीत्यो न भवति । बिस्तादीनां परिमाणत्वात् सर्वेण प्राप्तिः द्वाभ्यां बिस्ताभ्यां क्रीता द्विबिस्ता । त्रिबिस्ता । द्व्याचिता । त्र्याचिता । द्विकम्बल्या । त्रिकम्बल्या ।

काण्डात् क्षेत्रे ॥ २८ ॥

काण्डशब्दान्तात् रात् हृदुपि सति क्षेत्रेऽभिधेये ङीत्यो न भवति । द्वे काण्डे प्रमाणमस्या द्विकाण्डा त्रिकाण्डा क्षेत्रभ-क्तिः । प्रमाणे द्वयसड्दघ्नट्मात्रट्इत्यागतानां द्वयसडादीनां प्रमाणे ध्वंसनं राच्चेति वक्ष्यमाणया इष्ट्या उप् कांडं धनुः तस्य परिमाणशब्देनासंगृहीतमतः परिमाणाद्धृदुपीत्यनेन नियमेन प्रतिषेधे सिद्धे नियमार्थमिदम् । क्षेत्र एव प्रतिषेधो भवति नान्यत्र । द्विकाण्डी । त्रिकाण्डी रज्जुः । रादितिङी विधिः ॥

पुरुषात्प्रमाणे वा ॥ २९ ॥

हृद्र्पीति वर्तते प्रमाणे यो वर्तते पुरुषशब्दः तदन्ताद्रात् हृदुपि वा ङीत्यो भवति । द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः खातायाः द्वयसदघ्नादीनां प्रमाणे ष्वंमनेरात्त्रेति उप् । द्विपुरुषा द्विपुरुषी । त्रिपुरुषी । त्रिपुरुषा । अपरिमाणत्वात्पुरुषस्य परिमाणादृघृदुपीतिनियमान्निवर्तितो ङीत्यो विकल्पते । प्रमाण इति किम् । द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरुषा । हृदुपीत्येव । समाहारे पञ्चपुरुषी ॥

गुणोक्तेरुतोखरुस्फोडः ॥ ३० ॥

वेति वर्तते । गुणोक्तेर्मृदः उकारांतात् वा ङीत्यो भवति खरुशब्दं स्फोडं च वर्जयित्वा । यः शब्दो गुणे वर्तित्वा द्रव्ये वर्तते सगुणोक्तिरित्युच्यते । पटुः । पट्वी । मृदुः । मृद्वी । गुणोक्तेरिति किम् । आखुः । जातिशब्दोऽयम् । उत इति किम् । शुचिरियं कन्या । अखरुस्फोड इति किम् । खरुरियं कन्या । पाण्डुरियं कन्या । सत्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते । आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्वप्रकृतिर्गुणः । सत्वं द्रव्यं तत्र निविशते उत्पद्यते आश्रयति वा स गुण इति संबंधः । द्रव्यादवैति अपगच्छति यथाम्रात् हरितता पीततायां उत्पन्नायां पृथग्जातिषु दृश्यते यथा सैव हरितता तरुणतृणेषु आधेयः उत्पाद्यः यथा कुसुमयोगात् गन्धो वस्त्रे यथा वा घटे रक्तता अक्रियाजश्च क्रियाजश्च क्रियातो नोत्पद्यते यथा काशादिषु महत्वादि चकारात् क्रियाजश्च यथा संयोगो विभागो वा असत्वप्रकृतिः द्रव्यस्वभावरहितः निर्गुण इत्यर्थः ॥

बह्वादेः ॥ ३१ ॥

वेति वर्तते बहु इत्येवमादिभ्यश्च मृद्भ्यः स्त्रियां वा

ङीष्यो भवति । बहुः । बह्वी । पद्धतिः । पद्धती । बहु पद्धति अङ्गुलि अङ्कति अंहति शकटि शक्ति केचिच्छस्त्रेर्थे शक्ति पठन्ति सामर्थ्ये शक्तिरेव तेषाम् शक्ति सारि राति राधिशाद्रि अहि कपि मुनि यष्टि किमर्थमिकारान्ता पठ्यन्ते यावता कृदिकारादक्तेरित्येव सिद्धं पद्धतिशब्दान्न स्यात् इतरेभ्यश्चाव्युत्पत्तिपक्षो इतः प्राण्यङ्गात् श्रोणिः श्रोणी धमनिः । धमनी । इत इति किम्, ग्रीवा । प्राण्यङ्गादिति किम्, कौणिः । साणिः । कृदिकारादक्तेः भूमिः । भूमी । अक्तेरिति किम् । कृतिः । हृतिः । अकार्थाविष्येके इहापि मा भूत् अकरणि-रुन्ततेर्वृपल कृदिकारादिति किम् । सुगन्धिः । सुरभिगंधिः । कृतोहृतो न भवति । व्युत्पत्तिपक्षे कृदिकारस्यैव पूर्वः प्रपंचः । चंड अगल कमल कृपण विकट विशाल विशंकट भरुज चन्द्रभागान्नद्याम् कल्याण उदार पुराण अहःशब्दस्येह पाठोऽनर्थकः केवलस्य स्त्रियामवृत्तेः सविधौतु उत्तरपदभूतस्य दोष्ट्व इत्यनेनैव त्रैरूप्यं सिद्धम् । बहुशब्दस्य गुणवाचित्वात्पूर्वेणैव विकल्पे सिद्धे द्विबद्धं सुबद्धं भवतीति पुनर्ग्रहणम् । तेन शकुटक्तो अणंताङीविधिः क्वचिन्न भवति । कामिकेति ।

पतिवत्न्यन्तर्वत्न्यौ ॥ ३२ ॥

पतिवत्नी अन्तर्वत्नी इत्येतौ शब्दौ निपात्येते पतिः शब्दस्य ङीप्ये परतः मतोर्वत्वं नुमागमश्च निपात्यते जीवति भर्तरि पतिवत्नी । जीवत्पतिरित्यर्थः । अन्यत्र पतिमती पृथवी । अंतःशब्दादधिकरणप्रधानात् अस्तिसमानाधिकरणाभावात् विहितोमतुर्नुक् च निपात्यते गर्भिण्याम् । अन्तर्वत्नी गर्भिणी । अन्यत्र अन्तरस्यामस्ति शालायाम् । उक्तं च । पतिवत्न्या नुका वत्वमन्तर्वत्न्यामतुर्नुका । जीवत्पत्यां च गर्भिण्यां यथासंख्यं निपात्यते ।

पत्नी ॥ ३३ ॥

पत्नीति निपात्यते पतिशब्दस्य स्त्रियां नकारो अंतादेश पुंयोगे निपात्यते ङीत्यो नकारान्तत्वादेव भवति । इयमस्य पत्नी । अस्य पुंसः वित्तस्य स्वामिनीत्यर्थः । पुंयोगादन्यत्र पतिरियमस्य ग्रामस्य ।

सपत्न्यादौ ॥ ३४ ॥

सपत्न्यादिषु पत्नीशब्दो निपात्यते वाम इति विभाषया पत्नीशब्दस्य निपातने प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । समानः पतिरस्याः सपत्नी । यद्येवं पत्नीति वर्तते समानादिभ्य इति वक्तव्ये यन्नकारेकारस्य समुदायस्योच्चारणं किमर्थम् । समानशब्दस्य सभावार्थं इकारापायेपि नकारश्रवणार्थं च । सपत्न्याः अयं सापत्न्यः । कृतेकारस्योच्चारणं पुंवद्भावप्रतिषेधार्थमित्येके सपत्नीभार्यः । एवं एकपत्नी । वीरपत्नी । विडपत्नी । पुत्रपत्नी । भ्रातृपत्नी ।

वा से ॥ ३५ ॥

से पत्नी वा निपात्यते पतिशब्दान्तस्य मृदः स्त्रियां वा नकारः अन्तादेशो निपात्यते । वसे षसे वेदं निपातनम् । अनीच इति नाभिसम्बध्यते गृह्यमाणस्य शब्दस्याभावात् । वासे दृढः पतिरस्या दृढपतिः । दृढपत्नी । स्थिरपतिः । स्थिरपत्नी । वृद्धपतिः । वृद्धपत्नी । स्थूलपतिः । स्थूलपत्नी । षसे ग्रामस्य पतिः ग्रामपतिः । ग्रामपत्नी । अप्राप्ते विकल्पो ऽयम् । पुंसा योगे पत्नीति नित्यं निपातनम् । तेन पत्नीशब्देन तासे राजपत्नीत्येव भवति । स इति किम् । पतिरियमस्य ग्रामस्य ।

वर्णाद्बहुलं तोनस्तु ॥ ३६ ॥

वर्णवाचिनो मृदः स्त्रियां बहुलं ङीत्यो भवति तका-

रस्य तु नकारादेशः तुशब्दः किमर्थं बहुलं ङीविधिर्भवति तकारस्य तु नकारो नित्यं यथा स्यादित्येवमर्थः । एता । एनी । श्येता । श्येनी । रोहिता । रोहिणी । हरिता । हरिणी । शबली । पिशङ्गी । कल्माषी । सारंगी । काली संज्ञायां वर्णे च । काला अन्या । क्वचिदप्रवृत्तिरेव श्वेता । असिता । पलिता । कृष्णा । कपिला । क्वचिदुभयथा । शोणी । शोणा । वडवा । नीली ओषधिः । प्राणिनि च नीली वडवा । नीली गौः । संज्ञायामुभयम् । नीली । नीला । आच्छादने न भवत्येव । नीला साटी । नीला मेघसंहतिः । वर्णादिति किम् । कृता । हृता । अत इत्येव । सितिः कन्या ।

कुण्डगोणस्थलभाजनागकुशकामुककबराद्मत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु ॥ ३७ ॥

कुण्डादिभ्यः कबरशब्दपर्यन्तेभ्य अमत्रादिष्वर्थेषु यथासंख्यं स्त्रियां ङीत्ययो भवति । कुण्डी भवति अमत्र चेत् कुण्डा अन्या दाह इत्यर्थः । गोणी भवति आवपनं चेत् गोणा अन्या । संज्ञेषा । स्थली भवति अकृत्रिमा चेत् स्थला अन्या । भाजी भवति श्राणा चेत् भाजा अन्या । भाजयतेः स्त्रियां युचि प्राप्ते अत एव निपातनादकारः । नागी भवति स्थौल्यं चेत् नागा अन्या । तन्वी दीर्घा वा संज्ञाया वा । जातिविवक्षायां तु नित्यं ङी । कुशी भवति अयोविकारश्चेत् कुशा अन्या काष्ठादिमयी तदाकृतिः । कामुकी भवति मैथुनेच्छा चेत् कामुका अन्या । कबरी भवति केशवेशश्चेत् कबरा अन्या ;

पुंयोगात् खोरगोपालकादेः ॥ ३८ ॥

अत इति वर्तते पुंयोगाद्धेतोर्यः शब्दः स्त्रियां वर्तते खुभूतः तस्मात् ङीत्ययो भवति गोपालकादीन् वर्जयित्वा । उपा-

ध्यायस्य स्त्री उपाध्यायी । गणकी । प्रष्ठी । महामात्री । एते संज्ञाशब्दा पुंयोगात् स्त्रियां वर्तन्ते । पुंयोगादिति किम् । देवदत्ता । ओरिति किम् । प्रसूता । प्रजाता । परिभ्रष्टा । पुंयोगादेते शब्दाः स्त्रियां वर्तन्ते न तु पुंसि संज्ञाभूताः । अगोपालकादेरिति किम् । गोपालिका । पशुपालिका । आदिशब्दः प्रकारवाची । तेन सूर्याद्देवतायां ङीर्न भवति । सूर्यस्य भार्या सूर्या । देवतायामिति किम् । सूर्यो नाम मनुष्यः तस्य सूरीति ।

पूतक्रतोरैच ॥ ३८ ॥

पुंयोगादिति वर्तते । पूतक्रतुशब्दात्तु ङीत्यो भवति ऐकारश्चान्तादेशः । पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी । पुंयोगादित्येव । पूताः क्रतवो यस्याः सा पूतक्रतुः ।

वृषाकप्यग्निकुसितकुसीदात् ॥ ४० ॥

ऐचेति वर्तते पुंयोगादिति च । वृषाकपि अग्नि कुसित कुसीद इत्येतेभ्यः स्त्रियां ङीत्यो भवति ऐकारश्चान्तादेशः । वृषाकपायी । अग्नायी । कुसितायी । कुसीदायी । कुसितकुसीदयोः संज्ञाशब्दत्वात् पूर्वेणैव सिद्धे प्यैकारार्थं वचनम् । पुंयोगादित्येव । वृषाकपिर्नाम काचित् ।

मनोरौ च ॥ ४१ ॥

पुंयोगादिति वर्तते औकारश्चान्तादेशः ऐकारश्च । मनोः स्त्री मनावी । मनायी । केषांचिन्मनुरित्यपि ॥

वरुणभवसर्वरुद्रेन्द्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् ॥ ४२ ॥

वरुणादिभ्यो मृद्भ्यो ङीः स्त्रियां त्यो भवति आनुगागमः । अत्र केषांचिच्छब्दानां पुंयोगादिति सिद्धे प्यानुगर्थं ग्रहणम् ।

वरुणानी । भवानी । सर्वाणी । रुद्राणी । इन्द्राणी । मृडाणी । हिमारण्ययोर्महत्त्वे । महद्धिमं हिमानी । महदरण्यमरण्यानी । यवाद्दोषे । सदोषो यवः यवानी । यवनाल्लिप्याम् । यवनानां लिपिः यवनानी । उपाध्यायमातुलाभ्यां वा । आनुकएवायं विकल्पः । उपाध्यायी । उपाध्यायानी । मातुली । मातुलानी । आचार्यादणत्वं च । आचार्यानी । अचार्या । आर्यक्षत्रियाभ्यां अपुंयोगे वेति वक्तव्यम् । आर्याणी । आर्या । क्षत्रियाणी । क्षत्रिया । अपुंयोग इति किम् । आर्यस्य भार्या आर्यी । क्षत्रियस्य भार्या क्षत्रियी । आनुगिति हिमाद्योच्चारणमिष्टिसंग्रहार्थम् ।

क्रीतात्करणादेः ॥ ४३ ॥

क्रीतशब्दान्तान्मृदः करणादेः स्त्रियां ङीत्ययो भवति । वस्त्रेण क्रीयते या वस्त्रक्रीती । वसनक्रीती । साधनंकृताबहुलमित्यत्र बहुलवचनाल्लब्धम् । तिवाङ्कारकाणां कृद्भिः सविधिः प्राक्सुबुत्पत्तेरिति करणवाचिशब्दस्य क्रीतशब्देन सविधिः । पश्चादकारांतलक्षणो ङीविधिः । करणादेरिति किम् । सुक्रीता । दुःक्रीता । षाङ्दुष्ठोत्यपुम्महुस इति सत्यत्वे कथं सा हि तस्य धनक्रीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसी बहुलवचनादन् सुबन्तेन वृत्तिर्न कृदन्तेन सुबुत्पत्तिश्च बहिरङ्गा अन्तरङ्गे टापि कृते भवतीति सिद्धम् । क्रीतान्तान्मृद इति विशेषणात् वाक्येन भवति, अल्पेण क्रीता ।

क्तादल्पे ॥ ४४ ॥

करणादेरिति वर्तते । करणादेर्मृदः क्तान्तात् अल्पे ङीत्ययः भवति । अत्रापि प्राक् सुबुत्पत्तेः सविधिः । अभ्रविलिप्ती द्यौः । अल्पान्यस्यामभ्राणीत्यर्थः । सूपविलीप्ती पात्री, अल्प इति किम् । चन्दनानुलिप्ता ।

जातेर्वात् ॥ ४५ ॥

कादिति वर्तते । जातिशब्दपूर्वः कान्तो यो बसः तस्मात् ङीत्यो भवति । अस्वाङ्गादेरुत्तरत्र विकल्पो वक्ष्यते । स्वाङ्गं पूर्वपदमिहोदाहरणम् । शङ्कू भिन्नौ यस्याः सा शङ्कुभिन्नी । ऊरुच्छिन्नी । गलकोत्कृत्ती । केशलूनी । जातेरिति किम् । मासजाता । बहुजाता । अजाता । सुखजाता । दुःखजाता । वादिति किम् । सव्यणानुप्रतिष्ठिता । जाताऽन्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । दन्तजाता । स्तनजाता । पाणिगृहीत्यादीनां गुर्वनुज्ञातेन ङीवक्तव्यः । पाणिगृहीती भार्या । यस्यास्तु यथाकथंचित् पाणिर्गृहीतः सा पाणिगृहीता । तदलिदतोक्तं जीवतिकालसुखादिभ्यः परनिपातः लान्तस्येति जातिरत्र सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या ॥

वा ऽस्वाङ्गादेः ॥ ४६ ॥

कादिति वर्तते । वादिति च अस्वाङ्गादेः कान्ताद्बसात् वा ङीत्यो भवति । सागरं जग्धमनया सागरजग्धी । सागरजग्धा । पलाण्डुभक्षिती । पलाण्डुभक्षिता । सुरापीती । सुरापीता । अस्वाङ्गादेरिति किम् । शंखभिन्नी । स्वाङ्गादेः पूर्वेण नित्यो विधिः । वेति व्यवस्थितविभाषा तेनेह न भवति । वस्त्रं छन्नमस्याः वस्त्रछन्ना । वसनच्छन्ना । षसेपि संज्ञायां विकल्पः । प्रवद्धविलूनी । प्रवद्धविलूना ॥

स्वाङ्गान्नीचोऽस्फोडः ॥ ४७ ॥

वेति वर्तते । स्वाङ्गं न्यक् अस्फोड् यत् तदन्तान्मृदः वा ङीत्यो भवति । दीर्घकेशी । दीर्घकेशा । गौरमुखी । गौरमुखा । स्वाङ्गादिति किम् । बहुयवा । अस्फोड इति किम् । कल्याणगुल्फा । कल्याणपार्श्वा । वेतिव्यवस्थितविभाषा व्याख्याता ।

तेनअङ्गगात्रकवठेभ्यो वा प्रतिषेधः । मृदुङ्गी । मृदुङ्गा । मृदुगात्री । मृदुगात्रा । स्निग्धकवठी । स्निग्धकवठा । बमाधिकारे पुनर्न्यग्रग्रहणं वार्थम् । अधिकेशी । अधिकेशा । निःकेशी । निःकेशा माला। इह कस्मान्न भवति कल्याणं पाणिपादमस्याः कल्याणपाणिपादा । स्वाङ्गसमुदायः स्वाङ्गग्रहणेन न गृह्यते किम् स्वांग अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्ग प्राणिस्थमविकारजम् । अतत्स्थं तत्र दृष्टं चेत् तस्य चेत् तत् तथायुतम् । स्वाङ्ग मुखादि । अद्रवमिति किम् । बहुकफा । मूर्तिमदिति किम् । बहुज्ञाना । प्राणिस्थमिति किम् । सक्ष्णमुखा शाला । अविकारजमिति किम् । बहुसोफा । अतत्स्थं तत्र दृष्टं च प्राक् प्राणिनि दृष्टं संप्रत्यप्राणिस्थमपि स्वाङ्गम् । दीर्घकेशी । दीर्घकेशा रथ्या । तस्य चेत्तत् तथा युतम् येन प्रकारेण प्राणिनो युतंदृष्टं तस्या प्राणिनोपि यदि तत्तथायुतं दृश्यते एवमपि स्वाङ्गम् । दीर्घमुखा दीर्घमुखी अर्चा ॥

नाशिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गात् ॥ ४८ ॥

स्वाङ्गान्नीच इति वर्तते । वेति च । नाशिकादयो ये नीचः तदन्तान्मृदः वा ङीत्यो भवति । दीर्घनासिकी । दीर्घनासिका । तनूदरी । तनूदरा । बिम्बोष्ठी । बिम्बोष्ठा । ओत्वोष्ठयोर्वासे पररूपमुपसङ्ख्यास्यते । समजङ्घी । समजङ्घा । समदन्ती । समदन्ता । चारुकर्णी । चारुकर्णा । तीक्ष्णशृङ्गी । तीक्ष्णशृङ्गा । नासिकोदरयोर्बह्वच इत्यनन्तरे प्रतिषेधे प्राप्ते ग्रहणम् । सहनञ्विद्यमानलक्षणस्तु प्रतिषेधो भवत्येव शेषाणामस्कोडइति पूर्वस्मिन् प्रतिषेधे प्राप्ते उपादानम् सहादिप्रतिषेधस्तु भवत्येव। पुच्छाच्चेति वक्तव्यम् दीर्घपुच्छी । दीर्घपुच्छा।कबरमणिशरविषेभ्यो नित्यमिति वक्तव्यम् । कबरं पुच्छमस्याः कबरपुच्छी । मणिः पुच्छे

अस्याः मणिपुच्छी । विषं पुच्छे अस्याः विषपुच्छी । हैङ्गिशेषणे वेदयश्च खड्गादिभ्यः इकनस्य परवक्तमुक्तम् । उपमानात् पक्षपुच्छाभ्यामिति वक्तव्यम् । उलूक इव पक्षावस्याः उलूकपक्षी शाला । उलूक इव पुच्छमस्या उलूकपुच्छी सेना ॥

न क्रोडादिबह्वचः ॥ ४९ ॥

क्रोडादिर्गणः । क्रोडाद्यन्तात् बह्वजन्ताच्च मृदः ङीत्यो न भवति । स्वाङ्गाच्चेति प्राप्तिः । क्रोडाशब्दः स्त्रीलिङ्गः । कल्याणी क्रोडा अस्याः कल्याणक्रोडा । कल्याणगोरवा । कल्याणबाला । कल्याणखुरा । कल्याणशफा । कल्याणगुदा क्रोडादिराकृतिगणः । सुभगा । सुगला । बह्वचःखल्वपि । पृथुजघना । दृढहृदया । महाललाटा ॥

सहनञ्विद्यमानात् ॥ ॥ ५० ॥

सह नञ् विद्यमान इत्येतेभ्य परं यत्स्वाङ्गं तदन्तात् ङीत्यो भवति । सकेशा । अकेशा । विद्यमानकेशा । सनासिका । अनासिका । विद्यमाननासिका । सुदन्ता । विद्यमानदन्ता ॥

नखमुखात्खौ ॥ ५१ ॥

नख मुख इत्येवमन्तान्मृदः खुविषये ङीत्यो न भवति । सूर्पणखा । व्याघ्रणखा । वज्रणखा । पूर्वपदात्खावणइति णत्वम् । गौरमुखा । श्लक्ष्णमुखा । संज्ञाशब्दा एते । खाविति किम् । सूर्पमिव नखा अस्या सूर्पनखी । सूर्पनखा । चन्द्रमुखी । चन्द्रमुखा ॥

सख्यशिश्वी ॥ ५२ ॥

सखी अशिश्वी इत्येतौ शब्दौ निपात्येते ङीविधिर्निपात्यते । सखीयं कुमारी । नास्याः शिशुरस्ति अशिश्वी ॥

जातेरयोङः ॥ ५३ ॥

अत इति वर्तते । जातिवाचिन अयकारोङो मृदः स्त्रियां ङीत्यो भवति । आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक् सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह । आकृतिः संस्थानं आकृतिर्ग्रहणमस्याः आकृतिग्रहणा । ब्राह्मणत्वादीनां जातिविशेषाणां संस्थानविशेषाभावात् कथं संग्रहः । लिङ्गानां च न सर्वभाक् एकलिंगो द्विलिङ्गो वा भावो जातिः। ब्राह्मणत्वादिषु केवलमुपदेशमात्रं जातिव्यवहारस्य निबंधनम्। जात्यभावेपि द्विलिंगतास्ति देवदत्तः देवदत्ता इति । अथ कथं त्रिलिङ्गेषु तटस्तटी तटमित्येवमादिषु जातिवाचित्वम्। सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या अभिधानप्रत्यययोरनाकस्मिकत्वात्तन्निमित्तं जातिरिति। एवं सकृदाख्याता निश्चयेन ग्राह्या ननु सर्वे शब्दा जातिवाचिन इत्यस्मिन् दर्शने यदृच्छाशब्दानां क्रियागुणशब्दानां च जातिशब्दत्वं देवदत्तादयोपि संज्ञाशब्दा बाल्यकौमारयौवनादिव्यवयविनीमाकृतिमवलम्बन्ते। एवं च देवदत्ता कारणशुक्लेत्यत्र ङीविधिः प्रसज्येत यदीदं दर्शनमाश्रीयेत व्यावर्त्यं नास्तीति ग्रहणमनर्थकं स्यात् । तस्माद्येषां जातिरेव प्रवृत्तेर्निमित्तं त इह जातिशब्दाः । गोत्रं च लौकिकमपत्यमात्रं जातिः सात्राकृतिः प्रतीयते नापि किंचिल्लिङ्गमस्ति येन सकृदाख्यातेन लिङ्गानां च न सर्वभागित्यस्मिन् दर्शने गोत्रंचेति न वक्तव्यम् चरणैः सहेति चरणमध्ययनवशात् क्रिया तदात्मकं जातिः । कुक्कुटी । ब्राह्मणी । तटी । नाडायनी । बह्वृची । कठी । कठेन प्रोक्तमधीते या शौनकादिभ्यश्छन्दसि णिनिति णिन् । परस्याणः उपप्रोक्तादित्युप् । शौनकादिष्वेव । कठचरकादिति इन उप् । जातेरिति किम् । मुण्डा । अयोङ इति किम् । आर्या । क्षत्रिया ।

पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालद्यु : ॥ ५४ ॥

पाकादयो द्यभूना यस्य तस्माज्जातिवाचिनो मृदः स्त्रियां ङीत्यो भवति । ओदनपाकी । क्षणपाकी । मूषिककर्णी । संकुकर्णी । यष्टीपर्णी । शालिपर्णी । शखपुष्पी । हिरण्यपुष्पी । दासीफली । पूगफली । दर्भमूली । सौर्यमूली । गोवाली । अश्ववाली । पुष्पफलमूलोत्तरपदाद्युनो ङीविधिर्नेष्यते तद्-जादिषु पठनीयम् । पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमेतत् स्त्रियामेव ये जातिवाचिनः शब्दाः तेषु एतेभ्य एव ङीविधिर्नान्यस्मात् । बलाका । मक्षिका ।

इतो मनुष्यजातेः ॥ ५५ ॥

इकारान्तान्मनुष्यजातिवाचिनो मृदः स्त्रियां ङीत्यो भवति । कुन्ती । अवन्ती । अपत्यार्थे द्विकुरुनाद्यजादकौशलात्-ञ्य इति ञ्यः । तस्य कुन्त्यवन्तिकुरुभ्यः स्त्रियामित्युप् । एवं दाक्षी । प्लाक्षी । इत इति किम् । विट् । दरत् । यथासंख्यमञणोः अतोप्राच्यभर्गादेरित्युप् । मनुष्यग्रहणं किम् । तित्तिरिः । जाते-रिति वर्तमाने पुनर्जातिग्रहणं योङोपि यथा स्यात् । औदमेयी । अयोङ इति प्रतिषेधः उत्तरत्र त्रिसूत्र्यां च वर्तते । इञ उपसंख्यानमजात्यर्थं कर्तव्यम् । सुतङ्गमेन निर्वृत्ता नगरी सौतङ्गमी । वुञ्छण्कठेत्यादिना सुतङ्गमादिभ्य इञ् ।

ऊङुतः ॥ ५६ ॥

मनुष्यजातेरिति वर्तते । उकारान्तान्मनुष्यजातिवाचिनो मृदः स्त्रियां ऊकारस्त्यो भवति । कुरूः । इक्ष्वाकूः । पर्शूः । अस्य कुन्त्यवन्तिकुरुभ्यः स्त्रियामिति अञणोः अतोऽप्राच्यभर्गादेरित्युप् । द्विमात्रोच्चारणं शेषाद्वेति परस्यापि कपो बाधनार्थम् । तथाहि ब्रह्म बन्धुर्यस्याः सा ब्रह्मबन्धूः ।

वीरबन्धूः । अत्र च समुदायो ब्राह्मणविशेषजातिः । यदृच्छयावेन मृदमृदोरीकादेशः मृद्ब्रवीतीति सूत्रमतायां स्वात्युत्पत्तिः । मनुष्यजातेरित्येव । रुरुः । कृकवाकुः । आखुः । अयोक्त इत्येव । अध्वर्युः स्त्री । अलाबूः । कर्कन्धूरित्येवमादयः ऊणादिकाःकथं अलाबुकर्कंधुदृन्भूफलमिति इकः प्रोक्ता इति प्रादेशेन सिद्धम् ।

पङ्गोः ॥ ५७ ॥

पङ्गुशब्दात् स्त्रियाँ ऊत्यो भवति । पङ्गूः । श्वशुरशब्दस्योकाराकरयोः खमूश्च त्यो वक्तव्यः । श्वश्रूः ॥

ऊरुद्योरिवे ॥ ५८ ॥

ऊरुशब्दो द्युर्यस्य तस्मान्मृदः इवार्थे गम्ये स्त्रियामूत्यो भवति । करभोरूः । कदलीस्तम्भोरूः । नागनासोरूः । इव इति किम् । वृत्तोरुः कन्या ।

संहितसफलसवामादेः ॥ ५९ ॥

संहिताद्यादेर्मृदः ऊरुद्योः स्त्रियामूत्यो भवति । अनिवार्यो ऽयमारम्भः । संहितोरूः । सफोरूः । लक्षणोरूः । वामोरूः । सहित सहाभ्यां चेति वक्तव्यम् । सहितोरूः । सहोरूः ।

बाह्वन्तकद्रुकमण्डलुभ्यः ॥ ६० ॥

बाहुशब्दान्तान्मृदः कद्रुकमण्डलुशब्दाभ्यां खुविषये ऊत्यो भवति । मद्रबाहूः । भद्रबाहूः । कद्रूः । कमण्डलूः । कासांचिदेताः संज्ञाः । खाविति किम् । वृत्तौ बाहू अस्याः वृत्तबाहूः । कद्रुः । कमण्डलुः ॥

हृतः ॥ ६१ ॥

अधिकारोऽयं संज्ञा । यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः आकपः इत्संज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति । युवतिः युवतिः ।

कद्रु तद्वति सुत्संज्ञाया स्वाद्युत्पत्तिः । बहुत्वनिर्देशोऽनुक्तपरिग्रहार्थः । मध्यान्म उक्तो ऽन्यतोऽपि भवति । अन्तमः । आदिमः । धर्म्मादुण् विहितः । अधर्मादपि । आधर्मिकः । इतामिह बहुत्वेन निर्देशे किं प्रयोजनम् । अनुक्ताद् तदुत्पत्तिर्यथा स्यादन्तमादिषु । तथा अनुक्ता अपि इते भवन्ति । अग्रपश्चाड्डिम इत्येवमादयः ॥

यूनस्तिः ॥ ६२ ॥

युवन्नित्येतस्मात्तिर्भवति स्त्रियाम् । युवतिः । यूनः स्त्रीविवक्षायां कुत्साद्यर्थविवक्षायां च परत्वात् कादयः प्राप्नुवन्ति तस्माद्यून इति योगविभागः । यूनः इत्प्रसङ्गे स्त्रीत्य एव भवति ततः कादयः । युवतिकाः ।

ष्योऽसु रूपान्त्ययोर्वृद्धेऽनार्षेऽणिञोः ॥ ६३ ॥

स्त्रियामिति वर्तते । अणिञौ यौ वृद्धेऽनार्षे विहितौ असुरूपान्त्यौ तदन्तस्य मृदः ष्य इत्ययमादेशो भवति । निर्दिश्यमानयोरणिञोरेव ष्यादेशः । पौत्रादि वृद्धमिति अपत्यविशेषस्य वृद्धसंज्ञा । ऋषेरिदमार्षं तद्रहिते वृद्ध इति । स्फे रुः दीरिति अर्थात् रु संज्ञीका रुः उपान्त्यं सन्निहितं ययोरणिञोस्तयो ष्यादेशः । षकारः षे अस्य पुत्रपत्योर्जिरित्यत्र विशेषणार्थः । करीषस्येव गन्धोऽस्य करीषगन्धिः । उपमानादिति वा इकारः समासान्तः । करीषगन्धेरपत्यं स्त्री कारीषगन्ध्या । कौमुदगन्ध्या । वराहस्यापत्यं स्त्री वाराह्या । बालाक्या । जातिलक्षणस्यायोक इति प्रतिषेधः अनर्हित्वयोरिति स्थानिवद्भावप्रतिषेधात् । अविज्ञलक्षणोऽपि ङीत्यो न भवति ततः प्राग्लक्षणम् । अविति इत्यानविवक्षार्थं अर्था निर्द्धारणं क्रियते असुरूपान्त्ययोरिति अन्यथा येनानाठयवधानं तेन व्यवहितेऽपीति एकेन वर्णेन व्यवधाने

वाराह्यादिषु स्यात् । अजिति बहुत्वनिर्देशः प्रधानभूतो-यत्रार्थो बहुत्वमस्ति तत्रादेशः तेनेह न भवति । दाक्षी । प्लाक्षी रूपान्त्ययोरिति किम् । औपगवी । वृद्ध इति किम् । अहि-च्छत्रे जातः आहिच्छत्री । अनार्ष इति किम् । वासिष्ठी । वैश्वामित्री । अणिञोरिति किम् । आर्तभागी । आतभा-गाद्विदादिलक्षणोऽञ् । इह उडुलोम्नोऽपत्यं स्त्री औडुलोम्या । बाह्वादित्वादिञ् टिखे कृते रूपान्त्यत्वं ततः ष्यादेश इति आनुपूर्व्यम् ॥

गोत्रावयवात् ॥ ६४ ॥

अणिञोरिति वर्तते । गोत्रमिति पूर्वाचार्याणां वृद्धस्य संज्ञा । गोत्रावयवाः गोत्राभिमताः कुलाख्याः गोत्रावयववा-चिनो मृदः वृद्धे विहितयोरणिञोः स्त्रियां ष्यो भवति । अरूपां-त्यार्थोऽयमारम्भः । पुणिकस्यापत्यं स्त्री पौणिक्या । भुणिकस्य भौणिक्या । मुखरस्य मौखर्या । यत्रानन्तरापत्येऽपि ष्यो दृश्य-ते क्रौड्यादिषु तत्पठनीयं यथा आन्तकाम्या देवदत्ता ॥

क्रौड्यादेः ॥ ६५ ॥

क्रौड्य इत्येवमादिभ्यश्च स्त्रियां ष्यो भवति यथासम्भ-वमणिञोः प्राप्तयोः क्वचिदनन्तरापत्यार्थः क्वचिद्वह्वर्थः क्वचि-दरूपान्त्यार्थः आरम्भः क्वचिदणिञोरभावेऽपि त्यएवायं ष्य इष्यते । क्रौडी । क्रौड्या । इतोमनुष्यजातेरिति ङीविधिः प्राप्तः । क्रौडि लाडि व्याडि आपिशलि आपक्षिति एते इञन्ताः । चौपयत चैटयत वैकयत वैलवयत एते नकारान्ता अञन्ताः । सौधातकिः इञन्तः । सूतशब्दाद्युवत्यां ष्यः । सूत्या । सूता अन्यत्र । भोजात् क्षत्रियजातौ । भोज्या । भोजा अन्या । गौरिकिशालास्थलिकापिष्टलि एते इञन्ताः । गौकक्षा टाबन्तोऽत्र रयं जित्वनिवृत्त्यर्थम् । गौकक्ष्यापुत्रः ॥

दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्धिभ्यो वा ॥ ६६ ॥

दैवयज्ञि शौचिवृक्षि सात्यमुग्रि काण्ठेविद्धि इत्येतेभ्यः वा ष्यो भवति । उभयत्र विभाषेयम् । वृद्धे प्राप्ते अनन्तरापत्ये चाप्राप्ते । दैवयज्ञ्या । दैवयज्ञी । शौचिवृक्ष्या । शौचिवृक्षी । सात्यमुग्र्या । सात्यमुग्री । काण्ठेविद्ध्या । काण्ठेविद्धी । अनन्तरापत्ये इञ उपसंख्यानमजात्यर्थमिति ङी वृद्धापत्ये इतोऽमनुष्यजातेरिति ॥

समर्थात्प्रथमाद्वा ॥ ६७ ॥

समर्थादिति प्रथमादिति वेति च पदत्रितयमधिकृतं वेदितव्यम् किंवृत्तसर्वनाम्नोढ्यादेरित्यतः प्राक् वक्ष्यति तस्यापत्यं उपगोरपत्यं औपगवः । तस्येत्येतत्तावत् सूत्रे प्रथमं सन्निविष्टम् तस्मादपत्याभिधाने ष्यः समर्थादित्युच्यते सामर्थ्यं च सुबन्तस्येति सुबन्तात्ष्योत्पत्तिः ङ्ग्द्वणादिति विशेषणार्थं तु ङ्याम्मृद्ग्रहणमधिक्रियते वृद्धस्य उपगोरपत्यमिति वाक्यस्यासुबन्तत्वात् वाक्यावयवस्य चासामर्थ्यात् ष्यानुत्पत्तिः । समर्थादिति किम् । कम्बलं उपगोरपत्यं देवदत्तस्य । यद्येवं समर्थः पदविधिरिति समर्थादेव भविष्यति किमनेन कृतवर्णानुपूर्वकात् पदात् ष्यो यथा स्यादित्येवमर्थम् । सुत्थितस्यापत्यं सौत्थितिः । नैकाजिरिति नैन्द्रस्येत्यत्र वक्ष्यति समुदायकार्यं तावद्भवति पश्चादेकादेशः । एवं चासंहितात्ष्योत्पत्तावनिष्टं रूपं स्यात् । प्रथमादिति किम् । तान्ताद्यथा स्यादपत्यशब्दान्मा भूत् । वाग्रहणं किम् । उपगोरपत्यमिति वाक्यमपि साधु यथा स्यात् । अनन्तराद्वाग्रहणात् सविधिरपि । उपग्वपत्यम् ॥

प्राग्द्रोरण् ॥ ६८ ॥

द्रोः प्रागे वय इति वक्ष्यति प्रागेतस्माद्येऽर्था वक्ष्यन्ते तेष्वण् भवतीति वेदितव्यम् । अधिकारो विधिर्वाऽयम् । अधिकारपक्षे पीलाया वा वोदश्वित इत्येवमादौ वावचनादपवादविषये नास्ति वृत्तिः । विधिपक्षेऽपि परिहृत्यापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते । वक्ष्यति तस्यापत्यं औपगवः । कापटवः । अपवादेन बाधितोऽप्युत्तरत्रानुवर्ततामिति प्राग्वचनम् ।

अश्वपत्यादेः ॥ ६९ ॥

अश्वपति इत्येवमादिभ्यः समर्थविभक्त्यन्तेभ्यः अण् भवति प्राग् द्रोरर्थेषु । पतिद्योरिति ण्यो वक्ष्यते । तस्यायमपवादः । अश्वपतेरपत्यं आश्वपतः । अश्वपति गजपति गणपति राष्ट्रपति कुलपति पशुपति धान्यपति बन्धुपति सभापति क्षेत्रपति येऽत्र द्रुसंज्ञाः तेभ्यः दोश्छ इति छं बाधित्वा पूर्वनिर्णयेनायमेवाण् ।

दित्यदित्यादित्यपतिद्योर्ण्यः ॥ ७० ॥

प्राग् द्रोरिति वर्तते । दिति अदिति आदित्य पतिद्यु इत्येतेभ्यः समर्थविभक्त्यन्तेभ्यः प्राग् द्रोरर्थेषु ण्यो भवति । अणोऽपवादः । दितेरपत्यं दैत्यः । ङ्यन्ततोनिजहतीमंढणं पूर्वनिर्णयेनायं बाधते । सर्वतोऽक्त्यर्थादिति ङीविधौ कृते परत्वाड्ढण् च भवति । दैतेयः । लिंगविशिष्टपरिभाषावानित्या अदितेरपत्यं आदित्यः । आदित्यस्यापत्यमादित्यः । प्राक्तनस्य यकारस्य आपत्यानामुत्यापत्यस्येति हलो यमां यमि खमिति वा खम् । पतिद्योः खल्वपि । बार्हस्पत्यः । सैनापत्यः । प्राजापत्यः । ण्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादणपवादात् पूर्वनिर्णयेन ण्य

एव भवति । वनस्पतीनां समूहः वानस्पत्यम् । यमाच्चेति वक्तव्यम् । यमस्यापत्यं याम्यः । पृथिव्या ञाञौ । पार्थिवः । पार्थिवी । देवस्य यञञौ । दैव्यम् । दैवम् । बहिषष्टिलं यञ्च । बाह्यम् । ईक एव । बाहीकः । टेर्मात्रटिखमनित्यमारातीय इत्यादौ । स्थाम्नोऽकारः । अश्वत्थाम्नोऽपत्यं अश्वत्थामः । लोम्नश्चापत्येषु बहुषु । उडुलोमाः । शारलोमाः । बहुष्विति किम् । औडुलोमिः । शारलोमिः । सर्वत्र गोरजादिप्रसंगे यः । गव्यः । अजादिप्रसंग इति किम् । गोरूप्यम् । गोमयम् ॥

उत्सादेरञ् ॥ ७१ ॥

प्राग्द्रोरिति वर्तते । उत्स इत्येवमादिभ्यः समर्थविभक्त्यन्तेभ्यः प्राग्द्रोरर्थेष्वञ् भवति । अणस्तदपवादानां च बाधकः । अञि सति यञञोरिति बहुत्वे उब्भवति । उत्सस्यापत्यं औत्सः । उदपानस्यापत्यमौदपानः । उत्स उदपान विकिर विनद महानद महाप्राण तरुण तलुन बष्कयशब्दादषे असमासे इत्यर्थः । धेनु पङ्क्ति जगती त्रिष्टुप् अनुष्टुप् जनपद भरत उशीनर पीलु कुच उदस्थानशब्दाद्देशे पृषदंश भल्लकीय रथंतर मध्यंदिन बृहत् महत् सत्वत्शब्दो मत्वंतः आगतनुको गृह्यते । कुरु पञ्चाल इंद्रावसान उष्णिह ककुभ् सुपर्ण ग्रीष्मादछन्दसीति वक्तव्यम् । छन्दश्चेह वृत्तजातिः । तरुणशब्दस्य लिंगविशिष्टस्य ग्रहणम् । तरुण्या अपत्यं तारुणः रागाद्योऽर्थविशेषलक्षणादणपवादात् पूर्वनिर्णयेन भवन्तीति ।

स्त्रीपुंसान्नुक्त्वात् ॥ ७२ ॥

वक्ष्यति आप्रवहणस्य एतस्मात्वसंशब्दनात् प्राग्योऽर्थो वक्ष्यते तेषु स्त्रीशब्दात् पुंशब्दाच्च अञ् भवति नुगागमः । स्त्रीषु भवं स्त्रीणां समूहः स्त्रीभ्यः आगतम् स्त्रीभ्यो हितं

स्त्रीणां भावो वा स्त्रैणम् । एवं पौंस्नम् । नोपुंसोऽस्तीति प्रतिषेधात् पुंसहितं न भवति । स्त्रीशब्दस्य तु नुग्वचनं सामर्थ्यात् । स्त्रैणाः पौंस्ना इत्यत्र यञञोरित्युप् प्राप्नोति इह च स्त्रैणानां संघ इति संघाङ्कलक्षणइत्यण् प्राप्नोति । चेत्नैतौ दोषौ अपत्याधिकारात् प्रागूर्ध्वं च वृद्धग्रहणेषु लौकिकगोत्रग्रहणमिति वक्ष्यते न च स्त्रैणं पौंस्नमिति वा लौकिकं गोत्रं तस्मादुपरगौ न भवतः । पुंवद्भजातीयदेशीये इतिवचनं योगापेक्षं ज्ञापकं वतोऽर्थे नायं विधिरिति । स्त्रीवत् । पुंवत् ।

वृद्धेऽप्यनुप् ॥ ७३ ॥

प्राग्द्रोरिति वर्तते । यस्कादिभ्यो वृद्ध इत्यत्र उप्युक्तः तस्यानुब्भवति प्राग्द्रवीये अजादावुत्पत्स्यमाने । गर्गाणां छात्राः गार्गीयाः । यञञोरिति बहुत्वे उप् प्राप्तः छेयविषये प्रतिषिध्यते । यस्य ङ्यांचेत्यखं क्यङ्गुतावृत्यापत्यस्येति यखम् त्याश्रयलक्षण ऐङ्भवति । यास्कीयाः । शिवादिलक्षणस्याणः यस्कादिभ्यो वृद्ध इत्युप् प्राप्तः । आत्रेयीयाः । द्व्यचः इतोनिञ इति ढणस्य भृग्वत्रिकुत्सवशिष्ठगोतमांगिरोभ्य इत्युप्प्राप्तः । खारपायणीयाः । यस्कादिभ्यो वृद्ध इत्यनेन नडादिफकः उप् प्राप्तः । वृद्ध इति किम् । कुबलस्येदं कौबलम् । बादरम् । अवयवार्थे आगतस्याणः उप्फल इति उबेव भवति । अचीति किम् । गर्गेभ्यः गर्गरूप्यम् । गर्गमयम् । प्राग्द्रोरित्येव गर्गेभ्यो हितं गर्गीयम् । वृद्धाद्द्व्यन्तात् एकस्मिन् यूनि द्वयोर्वा यूनोर्यस्यः तस्मिन्नष्टेऽप्यनुब्भवति । बिदानामपत्यं युवा बैदः बैदौ । अजन्तादत इञ् । तस्य ञिणयराजार्षाद्युन्युवणिञोरित्युप् । त्यखे त्याश्रयमित्यजादित्वमस्ति । वर्णाश्रये नास्ति त्याश्रयमिति न वक्तव्यम् । अचीति विषयनिर्देशः । एकद्व्यन्ताच्च वृद्धात् युवबहुत्वविवक्षायां उप् च वक्तव्यः । बैदस्य बैदयोः अपत्यानि युवानः बिदाः ।

रस्योऽनपत्ये ॥ ७४ ॥

प्राग्द्रोरिति वर्तते । रस्य निमित्तत्वेन संबन्धी यो हृत् अपत्यवर्जिते प्राग्द्रोरर्थे विहितः तस्योऽब्भवति । पंचसु गुरुषु भवः पञ्चगुरुर्नमस्कारः । दशसु धर्मेषु भवः दशधर्मः । द्वावनुयोगावधीते द्व्यनुयोगः । त्र्यनुयोगः । हृदर्थे षस्तः । संख्यादीरः संज्ञः । भवार्थे आगतस्यार्थः उप् । रस्येति निमित्तविशेषणं किम् । रवन्ताद्यो हृत् तस्योम्मा भूत् । पंचगुरोर्नमस्कारस्येदं पांचगुरवम् । यदि रस्य निमित्तं यो हृत् तस्योप् इह तर्हि न प्राप्नोति पंचानां कपालानां समाहारः पंचकपाली । पंचकपाल्यां संस्कृतः पंचकपालः । नैष दोषः । अठ्यविकन्यायेन पंचकपालशब्दात् त्योत्पत्तिः । यथा अवेर्मांसं आविकमिति अविकशब्दादेव त्यो नाविशब्दात् । अनपत्य इति किम् । द्वयोर्देवदत्तयोरपत्यं द्वैदेवदत्तिः । अजग्रहणमनुवर्तते तेनेह न भवति । पंचभ्यो गर्गेभ्य आगतं पंचगर्गमयम् । प्राग्द्रोरित्येव । द्वाभ्यामक्षाभ्यां दीव्यति द्वैयक्षिकः । त्रैयक्षिकः ।

यूनि ॥ ७५ ॥

प्राग्द्रोरिति वर्तते । अचीति च यूनि यस्त्यस्तस्योप् भवति प्राग्द्रवीय अजादौ त्य उत्पत्स्यमाने । फांटाहृतिः । तस्यापत्यं युवा फांटाहृतेर्ण इति णः फांटाहृतः । तस्य यूनश्छात्रा वृद्धिस्वएवानपत्ये अजादौ त्ये तस्योपि कृते इजन्तमिदं जातम् । इञ इत्यण् भवति । फांटाहृताः । भगवित्तस्यापत्यं भागवित्तिः । तस्यापत्यं युवा दोष्ठण् सौवीरेषु प्राय इति ठण् । भागवित्तिकः । तस्य यूनश्छात्राः ठस्य उपि कृते इञ इत्यण् भागवित्ताः । तिकस्यापत्यं तैकायनिः । तस्यापत्यं युवा फेश्छः इति छः तैकायनीयः । तस्य यूनश्छात्राः छस्योपि कृते दोश्छ इति छः तैकायनीयाः । ग्लुचु-

कस्यापत्यं फिरदोरिति फिः ग्लुचुकायनिः । तस्यापत्यं युवा प्राग्द्रीयेण ग्लौचुकायनः तस्य यूनश्छात्रा अणपि तस्येदमित्यण् ग्लौचुकायनाः । कपिञ्जलादस्यापत्यं कापिंजलादिः तस्यापत्यं युवा कुर्वादिर्ण्य इतिण्यः । कापिञ्जलाद्यः तस्य यूनश्छात्रा ण्यस्योपि कृते इञ इत्य कापिंजलादाः । अचीत्येव । कांटाहृतरूप्यम् । कांटाहृतमयम् । प्राग्द्रीरित्येव । भागवित्तिकाय हितं भागवित्तिकीयम् ।

फण्फिञोर्वा ॥ ७६ ॥

यूनीति वर्तते । यूनि यौ फणफिञौ तयोर्वा ठकभवति प्राग्द्रीये अजादौ त्ये विवक्षिते । पूर्वेण नित्ये उपि प्राप्ते विभाषेयम् । गार्ग्यस्यापत्यं युवा यञिञोरिति फण् गार्ग्यायणः । तस्य यूनश्छात्रा गार्गीया गार्ग्या वा । फिञः खल्वपि यस्कस्यापत्यं शिवादिभ्योऽण् यास्कः । यास्कस्यापत्यं युवा द्व्यचोऽत इति फिञ् यास्कायनिः तस्य यूनश्छात्राः यास्कीयाः । यास्कायनीयाः ।

तस्यापत्यम् ॥ ७७ ॥

तस्येति ताममर्थात् अपत्यमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं त्यो भवति । इदृर्थनिर्देशलिंगवचनादिकमविवक्षितमप्राधान्यात् । उपगोरपत्यं औपगवः । तान्तादण् उक्तार्थस्यापत्यशब्दस्य निवृत्तिः सुपोधुमृदोरिति सुप उप् ऐप् आश्वपतः । दैत्यः । सैनापत्यः औत्सः । स्त्रैणः । पौंस्नः वृत्तौ स्वभावत एकार्थीभावः प्रकृत्यर्थो विशेषणभूतोऽप्राधान्यात् स्यार्थस्य सामान्येन प्रवृत्तस्य विशेषेवस्थापनात्त्यार्थः प्रधानम् । गुणप्रधानभावेन प्रकृतिस्त्यश्च त्यार्थं सह ब्रूत इति । ननु च तस्येदं विशेषणं एते अपत्यं समूहो निवासो विकार इति

तस्येदमित्येव सिद्धं किमर्थमिदमुच्यते बाधकबाधनार्थम् । भानोरपत्यं भानवः । श्यामगवः । दुलक्षणश्छो बाधितः । तस्यापत्यमद्‌भ्याद्वादेरिञित्येव वक्तव्ये इह करणं पूर्वैरुत्तरैश्च त्यैरभिसंबन्धो यथा स्यादित्येवमर्थम् ॥

पौत्रादि वृद्धम् ॥ ७८ ॥

पुत्रस्यापत्यं पौत्रः बिदादित्वादञ् प्रथमादिति वर्तमान अर्थवशात्तया विपरिणम्यते प्रथमस्य पौत्रादि यदपत्यं तत् वृद्धसंज्ञं भवति संज्ञाविषयस्य प्रथमस्य गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः । वात्स्यः । वृद्धेकुञ्जादिभ्योञ्फ इति वर्तमाने गर्गादेर्यञिति यञ् । पौत्रादीति किम् । गार्गिः । अनन्तरमपत्यं वृद्धं मा भूत् ।

एकः ॥ ७९ ॥

वृद्धमिति वर्तते । वृद्धे अपत्ये विवक्षिते एक एव त्यो भवति । स्वस्याः स्वस्याः प्रकृतेः अपत्यभेदविवक्षायां अनेकं त्यं बुध्या समुदायीकृत्य नियमः क्रियते यदिदं गर्गादिपितृकं अपत्यजातं वृद्धं तस्मिन्नेक एव त्यो भवति । स च परमप्रकृतेर्भवति यदपि व्यवहितेन जनितमपत्यं तदपि परमप्रकृतेः सामान्येनापत्यं भवत्येव । यद्यपि सर्वेऽप्यपत्येन युज्यन्ते तथापि प्रथमादित्यनुवर्तनात् परमप्रकृतेरेव भविष्यति गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः । तत्सुतोपि गार्ग्यः । एवं व्यवहितेऽपि वृद्धापत्ये विवक्षिते गर्गशब्दात् यञेव भवति। अथवा प्रकृतिनियमोऽयं वृद्धापत्ये विवक्षिते एक एव शब्दः प्रथमा प्रकृतिः त्यमुत्पादयति नान्येति प्रकृतिर्नियम्यते । एवं नडस्यापत्यं नाडायनः ।

ततो यूनि ॥ ८० ॥

ततो वृद्धत्यान्ताद् यून्यपत्ये विवक्षिते एक एव त्यो

भवति। गार्ग्यस्यापत्यं युवा गार्ग्यायणः। दाक्षायणः। औपगविः। नाडायनिः।

जीवति तु वंश्ये युवा ऽस्त्री ॥ ८१ ॥

वंशः पितृपितामहादिप्रबन्धः तत्र भवो वंश्यः पित्रादिः। पौत्रादीति वर्तते। तत्रार्थवशात् तांतं संबध्यते, पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थादिकं तद्वंश्ये जीवति युवसंज्ञं भवति स्त्रियं वर्जयित्वा। गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यायणः। दाक्षिर्दाक्षायणः। अस्त्रियामिति किम्। गार्ग्यस्यापत्यं स्त्री गार्गी दाक्षी। तु शब्दो वृद्धसंज्ञासमावेशनिवृत्त्यर्थम् इह दोषः स्यात् सालङ्करपत्यं युवा यञिञोरिति फण्। पैलस्यापत्यं युवा द्व्यचोऽण इति फिञ् तयोर्यूनि पैलादेरित्युप् भवति। वृद्धसंज्ञासमावेशे तु वृद्धे च्यनुबिति प्राग्दीव्ये अजादावनुप् प्रसज्येत। अस्तु यूनीति भविष्यति इह तर्हि दोषः फणफिञोर्वेति उविभाष्यते उपपसेऽपि वृद्धसंज्ञासमावेशे वृद्धे ऽनुबिति अनुप्स्यात्। अथासमावेशे कथं वृद्धलक्षणो वुञ् गार्ग्यायणानां समूहः गार्गायणकं वक्ष्यति वृद्धोक्षोष्ट्रादिसूत्रे वृद्धग्रहणेनैव सिद्धे राजन्यमनुष्यग्रहणं ज्ञापकमपत्याधिकारादन्यत्र वृद्धग्रहणे लौकिकं गोत्रग्रहणम्। तेन वृद्धयूनोः समावेशः।

भ्रातरि च ज्यायसि ॥ ८२ ॥

पौत्रादेरपत्यमिति वर्तते भ्रातरि च ज्यायसि जीवति कनीयान् भ्राता युवसंज्ञो भवति। मृतेऽपि वंश्ये यथा स्यादित्यारंभः भ्राता वंश्यो न भवति साक्षात् परम्परया वा अकारणत्वात् गार्ग्यस्य द्वौ पुत्रौ ज्यायसि जीवति कनीयान् गार्ग्यायणः। एवं दाक्षायणः ज्यायांस्तु भ्राता गार्ग्यो दाक्षिरिति।

भ्रान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ॥ ८३ ॥

पौत्रादेरपत्यमिति वर्तते येषां सप्तमः पुरुष एकस्ते सपिण्डाः परस्परं वसे यसे वा सपिंडशब्दः समानस्य सभावः इहैव निपातितः । प्रकृतं जीवतीति शत्रन्तं स्थविरतरस्य विशेषणम् इदं तु जीवतीति पदं तिङन्तं संज्ञिनो विशेषणम् । भ्रातुरन्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रादेरपत्यं यज्जीवति तद्वा युवसंज्ञं भवति गार्ग्यायणो गार्ग्यः । दाक्षायणो दाक्षिः । अन्यग्रहणं किम् । भ्रातरि इति वर्तते । तस्मिन्नेव सपिंडे पितृव्यपुत्रे जीवति स्यात् । सपिंडग्रहणमसम्बन्धान्यसम्बन्धनिरासार्थम् । ज्यायसीति वर्तमाने स्थविरतरग्रहणं किम् । स्थानवयोभ्यां ज्येष्ठे सपिंडे यथा स्यात् भ्रातृव्ये वयोज्येष्ठे पितृव्यः कनीयान् युवसंज्ञो न भवति । जीवतीति किम् । मृते गार्ग्य एव ।

पूजाकुत्सयोर्व्यत्ययः ॥ ८४ ॥

वेति वर्तते । परस्परविषयगमनं व्यत्ययः । वृद्धस्य युवसंज्ञा यूनश्च वृद्धसंज्ञेत्यर्थः पूजायां कुत्सायां च गम्यमानायां यथासंख्यं वृद्धयूनोर्वा व्यत्ययो भवति पूजायाम् तत्र भवान् गार्ग्यायणः तत्र भवान् गार्ग्यो वा । युवसंज्ञासामर्थ्यात् वृद्धस्त्यं युवत्येन योगः । कुत्सायां गार्ग्य त्वं जाल्म गार्ग्यायणस्त्वं जाल्म । वृद्धसंज्ञासामर्थ्यात् युवत्यस्य निवृत्तिः ।

अद्वाह्वादेरिञ् ॥ ८५ ॥

तस्यापत्यमिति वर्तते । अकारान्तेभ्यो वृद्धः बाहु इत्येवमादिभ्यश्च अनन्तरे वृद्धे युवसंज्ञके चाऽपत्ये इञ् भवत्यणोऽपवादः । आकम्पनिः । दाक्षिः । औपगविः । अनकारान्तार्थं बाधकबाधनार्थं च बाह्वादिग्रहणम् । बाहविः ।

औपबाकवि: । बाकु उपबाकु निबाकु बराकु उपबिन्दु एभ्योऽण् प्राप्तः । बला द्रुपद इति इञ् प्राप्तः । वृकला बलाका मूषिका भगला लगड़ा ध्रुवका सुमित्रा दुर्मित्रा एभ्यः स्त्रीभ्यो ढगिति ढक् । मानुषीलक्षणो वा ढण् स्यात् । पुष्करसत् अनुरहत् अनुशतिकादित्वादनयोः पदद्वयस्यैप् । देवशर्मन् इन्द्रशर्मन् कुनामन् पंचन् सप्तन् अमितौजसः सखं च सुधावत् उदंच् अश्वेर्निपातनात् नखाभावः शिरस् शिरोमात्रस्यापत्यं नास्ति इति तदन्तविधिः हास्तिशीर्षिः । पैलुशीर्षिः । शिरसः शीर्षादेशो वक्ष्यते मायमराविन् क्षेमवृत्वित् शृंखलतोदिन् खरनादिन् निपातनादणत्वम् नगरमर्दिन् प्राकारमर्दिन् लोमन् लोम्नो तदन्तविधिः इत उत्तर प्रागुदंकशब्दात् कुर्बुघ्यबध्यकादिनाण् प्राप्तः । अजीगर्त कृष्ण युधिष्ठिर अर्जुन साम्बगद प्रद्युम्न राम संकर्षण मध्यंदिन् सत्यक उदक संभूयोम्भसोः सखं च ठयान्ताख्यातयोः ख्याते संप्रत्यय इति तेन बाह्वादिप्रभृतिषु येषां लौकिकगोत्रभावं प्रति प्रवर्तकत्वमस्ति तेभ्य एव इञादयः । इह माभूत् बाहुर्नाम कश्चित् तस्यापत्यं बाहवः । आकृतिगणत्वादस्यांवाञ्चिः; अजवैलविरिति ।

सुधातुरकङ् च ॥ ८६ ॥

सुधातृशब्दादिञ् भवति तत्संनियोगेन अकङादेशश्च । सुधातुरपत्यं सौधातकिः । व्यासवरुडनिषादचण्डालबिम्बादीनामिति वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अव्यभिकन्यायेन कान्तेभ्य एव त्यविधिः । वैयासकिः । वारुडकिः । नैषादकिः । चाण्डालकिः । बैम्बकिः । कार्मारकिः ।

वृद्धे कुञ्जादिभ्यो ञ्फः ॥ ८७ ॥

वृद्धसंज्ञके अपत्ये विवक्षिते कुञ्ज इत्येवमादिभ्यः ञ्फो

भवति । इञोऽपवादः । आदौ ञकारः ब्राह्मणादस्त्रियामिति विशेषणार्थः । कुञ्जस्यापत्यं पौत्रादि कौञ्जायन्यः । कौञ्जायन्यौ कौञ्जायनाः । ब्रातञ्फादस्त्रियामिति स्वार्थे ञ्यो भवति द्रिसंज्ञः कुञ्ज ब्रध्न शंख गण लोमन् लोमशब्देन तदन्तविधिरिति केचित् । भस्मन् शठ अयं गर्गादिष्वपि शाक शौण्ड शुभ विपाश् अयं शिवादिष्वपि स्कन्दभ । वृद्ध इति किम् । कुञ्जस्यापत्यमनन्तरं कौञ्जिः । वृद्ध इत्ययमधिकारश्च शिवादिभ्योऽणि त्यतः प्राक् ।

नडादेः फण् ॥ ८८ ॥

नड इत्येवमादिभ्यो वृद्धेऽपत्ये फण् भवति । नडस्यापत्यं वृद्धं नाडायनः । वृद्ध इत्येव । अनन्तरो नाडिः । नड चर बक मुञ्ज इतिक इतिश उपक लमक सलंकु शलंकशब्दादेशं लभते सालङ्कायनः । कथं सालंकायनः कथं सालंकिः पिता सालंकिः पुत्रः सलंक इति प्रकृत्यन्तरमस्ति । अथवा पैलादिषु पाठसामर्थ्यात इञपि भवति पञ्चपूल वाजव्या तिक अग्निशर्मन् वृषगणे । गोत्रे आग्निशर्म्मायणो भवति वार्षगणश्चेत् आग्निशर्म्मिरन्यः प्राण नर सायक दास मित्र द्वीप तगर पिंगल किंकर कथन कतर कतल काश्य काठ्य सैब्य अजावाठ्य स्तम्भ शिंशपा अमुष्य निपातनात् साधुः । कृष्णरणौ ब्राह्मणवासिष्ठयोः । यथाक्रमं ब्राह्मणवाशिष्ठेऽर्थे । अजमित्र सिगु चित्र कुमार क्रोष्टुरपरत्वं क्रोष्टं च । लोह दुर्ग अग्र तृण शकट सुमत निमत ब्राह्मणचकर्णैरोपीष्यते चाटकैर बदर अश्वल अस्वर कामुक ब्रह्मदत्त उदम्बर अलोह दंड अन्ये इमानपि पठन्ति वक्ष्यमाणान् रुच् जत् इत्वत् जमत्वत् हिंसक दंडिन् हस्तिन् पञ्चाल चमसिन् । लौकिकगोत्रमात्र इत्येव नडो नाम कश्चित्तस्यापत्यं नाडिः ।

हरिताद्यञः ॥ ८८ ॥

हरितादिर्बिदाद्यन्तर्गणः । हरितादिभ्यः अञन्तेभ्यः फण् भवति । इञोऽपवादः । इह वृद्धग्रहणमनुवर्तमानमञो विशेषणं वृद्धे यो ऽञ् विहितः तदन्तात् फण् एव इतिनियमाद्यूनि द्रष्टव्यः । हरितस्यापत्यं युवा हारितायनः । कैंदासायनः ।

यञिञोः ॥ ८० ॥

अत्रापि वृद्धग्रहणं यञिञोर्विशेषणं वृद्धे विहितौ यौ यञिञौ तदंतात्फण् भवति । सामर्थ्याद्यूनीति ज्ञातव्यम् । गार्ग्यायणः । दाक्षायणः । इह गार्ग्या अपत्यं गार्गेय इति लिंगविशिष्टस्य ग्रहणेऽपि परत्वाड्ढण् भवति ।

सरद्वच्छुनकदर्भाद् भृगुवत्साग्रायणेषु ॥ ८१ ॥

वृद्ध इति वर्तते । सरद्वत् शुनक दर्भ इत्येतेभ्यः फण् भवति यथासंख्यं भार्गवे वात्स्ये आग्रायणे चापत्येऽभिधेये । सारद्वतायनो भवति भार्गवश्चेत् सारद्वतोऽन्यः । शौनकायनो भवति वात्स्यश्चेत् शौनकोऽन्यः । दार्भायणो भवति आग्रायणश्चेत् दार्भिरन्यः । सरद्वत्शुनकशब्दौ बिदादिषु पठ्यते ।

द्रोणपर्वतजीवन्ताद्वा ॥ ८२ ॥

द्रोण पर्वत जीवन्ता इत्येतेभ्यः वृद्धापत्ये फण् च भवति । द्रौणायणः । द्रौणिः । पार्वतायनः । पार्वतिः । जैवन्तायनः । जैवन्तिः । वृद्ध इत्येव । द्रौणिः ।

बिदादिभ्योऽनृष्यानन्तर्येऽञ् ॥ ८३ ॥

वृद्ध इति वर्तते । बिद इत्येवमादिभ्यः अनृषीणामानन्तर्ये अञ् भवति । बिदस्यापत्यं बैदः । बिद उर्व कश्यप कुशिक भरद्वाज उपमन्यु किलात किदर्भ विश्वानर ऋष्टि-

पेश ऋतभाग हर्यश्व प्रियक अपस्तंब कुचवार सरद्वत् शुनक धेनु गोपवन शिग्रु विन्दु भाजन तामज अश्वावतान श्यामाक श्यापर्ण गोषवनादिप्रतिषेधः प्राग्घरितादेरित उद्धं बहुत्वे-ञ्ञः उवेह भवति । हरित किन्दास वह्यस्क अर्कलूष वध्योग विष्णुवृद्ध प्रतिबोध रथन्तर गविष्ठिर निषाद् निषादशब्दस्य सुधातुरकङ्चेत्यत्र नैषदकिरस्कोऽनन्तरे वृद्धे परत्वादयमञ् मठर अयं गोपवनादिष्वपि मठराद्यञपि एते हरितादय इत्याचार्यस्मृतिः पृदाक सुदाक पुनर्भ्वादिष्वनन्तरेऽपत्ये पुनर्भू पुत्र दुहितृ ननांद्र परस्त्री परशुं च या तु सवर्णा परस्य स्त्री परस्त्री सा कल्याण्यादिषु पठते पारस्त्रियेणः । वृद्ध इत्येव अनन्तरो बैदिः । बाह्वादेराकृतिगणत्वात् ऋष्यण न भवति लौकिकगोत्रमात्र इत्येव। बिदो नाम कश्चित् तस्य बैदिः । अनृ-ष्यानन्तर्य इति किमर्थम् । पुनर्भूप्रभृतीनामनृषीणामानन्तर्ये अनन्तरेऽपत्ये अञ्वेदितव्यः ये तु ऋष्यपत्यानां नैरन्तर्यं प्रति-षेधमाचक्षते तेषां कौशिको विश्वामित्र इति न स्यात् ऋष्या-नन्तर्ये प्रतिषेधो नास्ति इन्द्रभूः समम: । काश्यपनाम्भारद्वा-जानां कतमोऽसीति तस्येदमित्यणा भविष्यतीति ।

गर्गादेर्यञ् ॥ ८४ ॥

वृद्ध इति वर्तते । गर्ग इत्येवमादिभ्यः वृद्धापत्ये यञ् भवति । गर्गस्यापत्यं पौत्रादिः गार्ग्यः । गर्ग वत्स वाजादसे अस इति किम् । सौवाजिः । संकृतिः अज व्याघ्रपात् विदभृत् पुलस्ति प्राचीनयोग पुलस्त्यशब्दात् ऋष्यपि पौलस्त्यः । स्त्रि-यामपि पौलस्त्यी यञि पौलस्त्यायनीति विशेषः। रैन अग्नि-वेश शङ्ख सठ धूम अवट मनस् धनंजय वृक्ष विश्वावसु जरम-रण लोहित संशित बभ्रु मंडु मंक्षु संकु संचुलि गुगुहलु जिगीषु

मनु मन्तु तन्तु मनायी इण् प्राप्तः । भस्य ढ्त्यह इति पुंवद्भावः कस्मान्न भवति कौहिन्यामस्ती इतिनिर्देशात् यदि यञि पुंवद्भावः स्यात् कुण्डिनीशब्दस्य पुंवद्भावे टिखे च कृते कौंडिन्य इति न स्यात् । सूनु कथक कृश ललुक्ष तंड वतण्ड कपि कत सकल कुरुकत अयमनुशलिकादी अनुडुह कंठ गोकक्ष अगस्त्य कुण्डनी यज्ञवल्क अभयजात विरोहित वृषगण रहोगण संडिल मुद्गल मुसल पराशर जतूकर्ण मन्त्रितः अस्मरथ शर्कराक्ष पूतिमाष स्थूर अरराक वामरथ पिंगल कृष्ण गोलुन्द उलूक तितंभ तितिव भिषज भिषज्ज भंडित चिकित दिवहू इन्द्रहू एकहू एकलू पिप्पलु बृहदग्नि सुलाभिन् कुटीगु उक्थ । वृद्ध इत्येव । आनन्तरी गार्गिः । कथमनन्तरो जामदग्न्यो रामः पाराशर्यो व्यास इति । गोत्राध्यारोपेण अनन्तरापत्ये ऋष्यणा भवितव्यम् । लौकिकगोत्रमात्र इत्येव । यो गोत्रस्याप्रवर्तको गर्गस्तस्यापत्यं वृद्धं गार्गिः ।

मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः ॥ ८५॥

वृद्ध इति वर्तते । मधु बभ्रु इत्येताभ्यां यञ् भवति यथासंख्यं ब्राह्मणे कौशिकेऽत्राभिधेये । माधव्यो ब्राह्मणश्चेत् माधवोऽन्यः । बाभ्रव्यः कौशिकश्चेत् बाभ्रवोऽन्यः । बभ्रुशब्दो गर्गादिषु पठ्यते तस्येह नियमार्थं वचनम् । कौशिक एव यथा स्यात् गर्गादिषु पाठो लोहितादिकार्यार्थः बाभ्रव्यायणी । अथ गर्गे एव कौशिकग्रहणं कर्तव्यम् । इह करणं वृद्धार्थम् । ननु गर्गेऽपि वृद्धे यञ्विहित एवमेव तर्हि ज्ञापकं गणपाठे क्वचिदनन्तरापत्येऽपि यञ् भवति जामदग्न्यो रामः पाराशर्यो व्यास इति ।

कपिबोधादाङ्गिरसे ॥ ८६ ॥

वृद्ध इति वर्तते । कपिबोधशब्दाभ्यां यञ् भवति आङ्गिरसे अपत्यविशेषे । काप्यः आङ्गिरसश्चेत् । अन्यत्र इतोऽनिञ इति ढणि कापेयः । बौध्यः आङ्गिरसश्चेत् बौधिरन्यः । यद्यपि कपिशब्दस्य गर्गादिषु पाठः तस्य नियमार्थं वचनम् । अङ्गिरस एव यञ् । गर्गादिषु पाठो लोहिताद्यर्थः । काप्यायनी । मधुबोधयोस्तु पक्षद्वयोरुभयं माधवी माधव्यायनी । बौधी बौध्यायनी ।

वतण्डात् ॥ ८७ ॥

आङ्गिरस इति वर्तते । वतण्डशब्दादाङ्गिरसे अपत्यविशेषे वृद्धे यञ् भवति । वातण्ड्यः । आङ्गिरस इत्येव । अनाङ्गिरसे शिवादिपाठादण् वातण्ड इति गर्गादिषु पाठाद्दनांगिरसे यञ् लोहितादिकार्यार्थः । वातण्ड्यायनी ।

स्त्रियामुप् ॥ ८८ ॥

आङ्गिरस इति वर्तते । वतण्डशब्दादाङ्गिरस्यां स्त्रियां यञ उब्भवति । वतण्डस्यापत्यं वृद्धा स्त्री वतण्डी । यञ उपि जातेरयोक्त इति ङीविधिः । आङ्गिरस इत्येव । वातण्ड्यायनी शिवाद्यणि वातण्डा । वृद्धादन्यत्र वातण्डी ।

अश्वादेः फञ् ॥ ८९ ॥

वृद्ध इति वर्तते । आङ्गिरस इति निवृत्तम् । अश्व इत्येवमादिभ्यः वृद्धे फञ् भवति । अश्वस्यापत्यं आश्वायनः । अश्व अश्मन् शङ्ख शूद्रक कुञ्जादिषु गर्गादिषु च पठ्यते । विद् पुट रोहिण खर्जूर खञ्जार वटिल भण्डिल भटल भडित भंडित प्रकृत रामोद क्षत्री वा काश काश वात गोलाक्ष अर्क स्वनजन

पत चक्र कुल श्रविष्ट पविन्द पविश्र गोमिन् श्याम धूम्र-वाग्मिन् विश्वंभर स्फुट कुट चुटि शपादात्रेये । सापिरन्यः । जनक सनक खनक ग्रीष्म अर्ह बीज रोम विसंघ विश्याला गिरि चपल चुप दास येत्र वृद्धत्यान्ताः तेभ्यः सामर्थ्यात् यूनि फञ् द्रष्टव्यः वैश्य वैल्य वाद्य आनडुह्य धाप्य जात शब्दात पुंसि जातेयोऽन्यः । अर्जुनः अस्य बह्वादिषु पाठो-मन्तरार्थः मृद्रक सूमनस् दुर्मनस् आत्रेयाद्भारद्वाजे । आत्रेयो न्यः । भारद्वाजादात्रेये बिदाद्यञि भारद्वाजोन्यः । उत्सः उत्सादिषु पाठोऽनन्तरार्थः आतव कितव शिव खदिर वृद्ध-इत्येव । आशिवः । लौकिकगोत्र इत्येव गोत्रस्याप्रवर्तको योऽश्वः तस्यापत्यमेकान्तरितमाश्विः ।

भर्गात्त्रैगर्ते ॥ १०० ॥

वृद्ध इति वर्तते । भर्गशब्दात् फञ् भवति त्रैगर्तेऽपत्य-विशेषे । भार्गायणो भवति त्रैगर्तश्चेद्भार्गिरन्यः ।

शिवादिभ्योऽण् ॥ १०१ ॥

वृद्ध इति निवृत्तम् । इत उर्द्ध्वं सामान्येनापत्ये त्यवि-विधानम् । शिव इत्येवमादिभ्यः अण् भवत्यपत्यमात्रे । इञादी-नामपवादः । शिवस्यापत्यं शैवः । शिव प्रोष्ठ प्रोष्ठिक चंड जंभ भूरि अस्मदादितोनञ इति ढण् प्राप्तः । कुठार अनभिम्लान संधिः मुनि ककुस्थ कोहड कहूय रोवाविरल वतण्ड स्त्रियां वातंड्या तृण कर्ण क्षीर हृदय परिपिक गोपिलका जटिलका बधिरका मंजीरक वृष्णिक खंजर खंजल रेभ आलेखन विश्रवण रवण विश्रवसोऽपत्यमिति विगृह्य विश्रवणरवणादेशौ प्रकृत्यन्तरे वा अव्यभिचारन्यायेन ताभ्यामेवाण् वर्तनात् बिक-ट पिटक तृक्षक विभाग नभाक ऊर्णनाभ जरत्कारु उत्केपस्तु रोहितिका आर्यश्वेता आभ्यां स्त्रीभ्यो टण् प्राप्तः । सुपिष्ट

मयूर कर्ण खर्जुर कर्ण लक्षम् अत्र कारिलक्षणस्य इञो बाधास्य स्त्विष्यत एव । तालणयइति ऋष्टिषेण विदादिष्वस्य पाठो वृद्धार्थः । गङ्गा अत्र नदीलक्षणस्याणो ढ्रवच इति ढण् बाधकः तमपि बाधित्वा ढ्रचोनद्याइत्यण् प्राप्तः । तस्यापि तिकादिषु पाठात् फिञ् बाधकः स्यात् अयं गङ्गाशब्दः शुभ्रादिषु च पठ्यते । तेन त्रैरूप्यम् । गाङ्गः । गाङ्गायनिः । गाङ्गेयः । विपाश अत्रापि नदीमानुषीलक्षणस्याणः द्व्यचइति ढण बाधकः तमपि द्व्यचोनद्या इत्यण् बाधते । तमपि बाधित्वा कुंजादिलक्षणो ष्फ एव स्यात् द्वैरूप्यं चेष्यते । वैपाशः वैपाशायन्य इति यस्क लह्य दुह्य अयस्थूण भलन्दन विरूपाक्ष विरूपा भूमि इला सपत्नी द्व्यचोनद्या इति गणसूत्रम् । अन्यथा द्व्यच इति ढण् प्रसज्येत । त्रिवेणी त्रिवेणं च ।

नदीमानुषीभ्योऽदुभ्यस्तदाख्याभ्यः ॥ १०२ ॥

नदीमानुषीभ्य इत्यर्थनिर्देशः । नदीमानुषीवाचिप्रकृतिभ्यः अदुसंज्ञाभ्यः तदाख्याभ्यः अण् भवति ढणोपवादः । यमुनाया अपत्यं यामुनः प्रणेता इरावत्या अपत्यं ऐरावतः दुचः । वितस्तायाः पञ्चालशिराःवैतस्तः। नर्मदाया नीतो ना [illegible] र्मदः मानुषीभ्यः । चिन्तितायाः चैन्तितः । सुदर्शनायाः सौद [illegible] र्शनः । स्वयंप्रभायाः स्वायंप्रभः । नदीमानुषीभ्य इति किम् । [illegible] सौपर्णेयः । वैनतेयः । सुपर्णा वनिता च देव्यौ अन्येषां [illegible] क्षिणयौ । अदुभ्य इति किम् । चान्द्रभागायाः चान्द्रभागेयः । [illegible] पुवेगेयः । तदाख्याभ्य इति किम् । या काभ्यः प्रकृतिभ्ये [illegible] अण् प्रार्थ्यते ता एवाख्या नामधेयानि नदीमानुषीणां यदि [illegible] भवति तेनेह न भवति । शोभनाया अपत्यं शौभनेयः । पु [illegible] त्वादपवादोऽप-

ञिति अनन्तरं बाधते न व्यवहितं क्षुद्राभ्यो वेति ढकं पुलि-कायाः पौलिकेरः ।

कुर्वृष्यन्धकवृष्णेः ॥ १०३ ॥

कुरवः अन्धकाः वृष्णयश्च क्षत्रियवंशाख्याः । ऋषयश्चेह प्राग्मा मठपत्तयो वशिष्ठाद्या गृह्यन्ते । महर्षीणामहिंसादिव्रतोपपन्नानां अपत्यापत्यवत्संबंधो नास्ति । कुरु ऋषिअन्धकवृष्णिवाचिभ्यो वृद्धेभ्यः सामान्येनापत्ये अण् भवति । इञोऽपवादः । कुरुभ्यः नाकुलः । साहदेवः । दौर्योधनः । ऋषिभ्यः वाशिष्ठः । वैश्वामित्रः । अन्धकेभ्यः श्वाफल्कः । रांधसः । श्वैत्रकः । वृष्णिभ्यः आक्रूरः प्रातिबाहः । वासुदेवः । आनिरुद्धः । इह आत्रेयः इति परत्वाड्ढक् यद्यपि भीमसेनः कुरुः जातसेनः ऋषिः उग्रसेनोऽन्धकः विष्वक्सेनो वृष्णिः तथापि परत्वात्सेनान्तलक्षणो ण्य इञ् भवति मध्येऽपवादोऽयं पूर्वं ञित्यं बाधते ।

मातुरुत्संख्यासंभद्रादेः ॥ १०४ ॥

मातृशब्दस्य संख्यासंभद्रादेः उकारश्चान्तादेशो भवति अण् चाधिकारात् । द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमातुरः । भरतः । शातमातुरः । सांमातुरः । भाद्रमातुरः । अभिधानवशात् जननीपर्यायस्य मातृशब्दस्य ग्रहणम् । संख्यासंभद्रादेरिति किम् । सौमात्रः । वैमात्रेयः । विमातृशब्दः शुभ्रादिषु पठ्यते ।

कन्यायाः कनीन च ॥ १०५ ॥

कन्यायाः कनीन इत्ययमादेशो भवति । अण् च तस्माद्ढणोऽपवादः । कानीनः कर्णः । कानीनो हि नारकः ।

विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु ॥ १०६ ॥

विकर्ण शुङ्ग छगल इत्येतेभ्यः अण् भवति यथासंख्यं

वात्स्ये भारद्वाजे आत्रेये चापत्यविशेषे । वत्सभरद्वाजात्रिष्विवत्यत्र वत्सादयः शब्दाः उपचारात् वृद्धत्वान्तेषु वर्तमाना गृह्यन्ते वैकर्णो भवति वात्स्यश्चेत् वैकर्णिरन्यः काश्यपे वैकर्णेयः । शौङ्गो भवति भारद्वाजश्चेत् शौङ्गिरन्यः लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणे शुङ्गायाः अपत्यं शौङ्गो भवति भारद्वाजश्चेत् । अन्यत्र शौङ्गेयः । छागलो भवति आत्रेयश्चेत् छागलिरन्यः ।

पीलाया वा ॥ १०७ ॥

पीला तदाख्या मानुषी । पीलाया अपत्ये वा अण् भवति । पैलः । पैलेयः ।

ढण् च मण्डूकात् ॥ १०८ ॥

मण्डूकशब्दात् ढण् भवति चकारादण् च वा । तेन त्रैरूप्यम् । माण्डूकेयः । माण्डूकः । मण्डूकिः । स्त्रियां माण्डूकेयी । अणन्तस्य कौरव्यासुरिमाण्डूकादिति ष्फटि कृते माण्डूकायनी । ठञन्तस्य माण्डूक्या ।

स्त्रीभ्यो ढण् ॥ १०९ ॥

इह स्त्रीग्रहणेन स्त्रियामित्येवं विहिताष्टाबादयः स्त्रीत्या गृह्यन्ते । स्त्र्यर्थग्रहणन्तु न भवति शुभ्रादिषु मातृशब्दस्य पाठात् ज्ञायते । स्त्रीत्यान्तेभ्यः ढण् भवत्यपत्ये । सौपर्णेयः । वैनतेयः । वासुवेगेयः । स्त्रीत्यग्रहणमिति विशेषणं किम् । स्त्र्यर्थे मा भूत् । इडविडः स्त्रिया अपत्यं दरदः अपत्यं ऐडविडः दारदः पीलायावेत्यतो मण्डूकप्लुत्या वेति व्यवस्थितविभाषा वर्तते तेन वडवायाः वृषे वाच्ये ढण् भवति । वाडवेयो वृषः । अपत्ये वाडव इति । कुब्जकोकिलाभ्यामण् भवति । कुब्जाया अपत्यं कौब्जः । कोकिलाया अपत्यं कौकिलः ।

द्व्यचः ॥ ११० ॥

द्व्यचश्च स्त्रीत्यान्तात् अपत्ये ढण् भवति । मानुषीलक्षणस्याणोऽपवादः । दत्तायाः दात्तेयः । गुप्तायाः गौप्तेयः ।

इतोऽनिञः ॥ १११ ॥

स्त्रीभ्य इति निवृत्तम् । अविशेषेण स्त्रियाश्च विधानाद्द्व्यच इति वर्तते । इकारान्तान्मृदः अनिञन्तात् ढण् भवति । बलेरपत्यं बालेयः । नाभेयः । आत्रेयः । दौलेयः । इत इति किम् । दाक्षिः । अनिञ इति किम् । दाक्षायणः । द्व्यच इत्येव । मरीचेरपत्यं मारीचः ।

शुभ्रादेः ॥ ११२ ॥

शुभ्र इत्येवमादिभ्यः ढण् भवति । इञादीनामपवादः । शुभ्रस्यापत्यं शौभ्रेयः । शुभ्र विष्टपुर ब्रह्मकृत शतद्वार शतहार शलाथल शलाकाभ्रू लेखाभ्रू विधवा ककसा रोहिणी रुक्ममिणी विकचा विवमा इलिका दिशा शालूक अजवस्ति सकन्धि लक्ष्मणश्यामयोर्वाशिष्ठे । लाक्ष्मणिरन्यः । श्यामायनोऽन्यः । अश्वादेरिति फञ् । गोधा । ककलास । प्राणि विकर्णाचि प्रवाहण भरत भागर मण्ड्र मकुष्ट सूकरबहु मृषंडु कर्पूर इतर अन्यतर आलीट सुदत्त सुदक्ष सुनामन् सुदामन् कद्रु तुद अकशाप कुमारिका कुवेरिका कुसेरुका जिह्माशिन् परिधि वायुदत्त सलाका सवला स्वच्वर अम्बिका अशोक गन्ध पिङ्गला खरोन्मत्ता कुदत्ता कुसम्बा शुक्र बलीवर्दिन् विस्त्र बीज श्वन् अश्व अजि बिमातृ आकृतिगणश्चायम् । तेन गाङ्गेयः पाण्डवेय इत्यादि सिद्धम् ।

विकर्णकुषीतकात्काश्यपे ॥ ११३ ॥

विकर्णकुषीतकशब्दाभ्यां ढण् भवति काश्यपे अपत्यवि-

शेषे । वैकर्णेयः काश्यपश्चेत् । वैकर्णिरन्यः । कौषीतकेयः । काश्यपश्चेत् कौषीतकिरन्यः ।

भ्रुवो वुक् ॥ ११४ ॥

भ्रूशब्दादपत्ये ढण् भवति वुक् चागमः । भ्रौवेयः ।

कल्याण्यादीनामिनङ् ॥ ११५ ॥

कल्याणी इत्येवमादीनां ढण् भवति इनङादेशश्च येऽत्र स्त्रीत्यान्ताः शब्दाः तेषामादेशार्थं वचनम् । ढण् पूर्वेण सिद्धः । अन्येषामुभयार्थं वचनम् । कल्याण्या अपत्यं काल्याणिनेयः । सौभागिनेयः । कल्याणी सुभगा दुर्भगा बन्धकी अनुदृष्टि जरती बलीवर्दी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्री जारस्त्री ।

कुलटाया वा ॥ ११६ ॥

कुलान्यटतीति कुलटा । अत एव निपातनात् पररूपम् । कुलटाया वा इनङादेशो भवति ढण् स्त्रीभ्य इत्येव सिद्धः । कौलटिनेयः । कौलटेयः । अनियतपुंस्कत्वविवक्षायां परत्वात् क्षुद्रालक्षणोढ्रण् । कौलटेरः ।

चटकाराणैरः ॥ ११७ ॥

चटकशब्दाराणैरो भवति । चटकस्यापत्यं चाटकैरः । लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् चटकायाः अपत्यं चाटकैरः । स्त्रीढणः परत्वात् णैरः । स्त्रियामपत्ये उकवक्तव्यः । चटकस्य चटकाया वा अपत्यं स्त्री चटका । हृदुप्युबिति स्त्रीत्यस्योप् पुनष्टाप् ।

गोधाया णारः ॥ ११८ ॥

गोधाशब्दादपत्ये णारो भवति । गौधारः । रणसिद्धे

आरवचनं ज्ञापकं अन्येभ्योऽपि भवतीति । जडस्यापत्यं जाडारः । पण्डस्यापत्यं पाण्डारः । पक्षस्य पाक्षारः ।

ढ्रण् ॥ ११९ ॥

ढ्रण् च भवति गोधाशब्दात् गौधेरः । शुभ्रादिषु पाठात् गौधेय इति च भवति ।

क्षुद्राभ्यो वा ॥ १२० ॥

अनियतपुंस्का अङ्गहीना वा क्षुद्राः क्षुद्राभ्य इत्यर्थनिर्देशः । क्षुद्रावाचिप्रकृतिभ्यः स्त्रीलिंगाभ्यः वा ढ्रण् भवति । दास्या अपत्यं दासेरः । दासेयः । नट्या नाटेरः । नाटेयः । काणायाः काणेरः । काणेयः । ढ्रण्च इत्ययं ढण् मध्येऽपवादः पूर्वस्य नदीमानुषीलक्षणस्याणो बाधकः ।

ष्वसुश्छण् ॥ १२१ ॥

स्वसृशब्दात् ऋकारान्तपूर्वान्तात् अपत्ये छण् भवति । अणोऽपवादः । मातृष्वस्रीयः । पैतृष्वस्रीयः । स्वसुरिति कृतषत्वग्रहणं किम् । भ्रातृस्वसुरपत्यं भ्रातृस्वस्रः । उरिति किम् । मातुःस्वसुरपत्यं मातुष्वस्रः । वा स्वस्रपत्योरित्यनुप् ।

चतुष्पाद्भ्यो ढञ् ॥ १२२ ॥

चत्वारः पादाः यासां ताः चतुष्पादः । चतुष्पाद्वाचिप्रकृतिभ्यः स्त्रिलिङ्गाभ्यः ढञ् भवत्यणादीनामपवादः । कामण्डलेयः । शैतिवाहेयः । माद्रवाहेयः । जाम्बेयः । ढञ् सति तस्मादुत्पन्नस्य युवत्यस्योऽभवति न ढणि ।

गृष्ट्यादेः ॥ १२३ ॥

गृष्टि इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यः ढण् भवत्यणादीनामपवादः । गृष्टेरपत्यं गार्ष्टेयः अचतुष्पाद्वचनं इह गृष्टिशब्दो गृह्यते ।

यृष्टि दृष्टि हलि वालि किङ्कारादि अनवहित मित्रयोरपत्यं मैत्रेयः । शौणहृत्यादिना यकारादेः खं निपात्यते । अज्ञुपु य-स्कादिभ्यो वह्व इति उप् । मित्रयव: ।

क्षत्राद् घः ॥ १२४ ॥

क्षत्रशब्दादपत्ये घो भवति । क्षत्रस्यापत्यं क्षत्रियः । जातावभिधानम् । अन्यत्र क्षात्रिः ।

राजश्वसुराद्यः ॥ १२५ ॥

राजश्वसुरशब्दाभ्यां अपत्ये यो भवति राज्ञोऽपत्यं राजन्यः । इहापि जातावभिधानम् । राजनोऽन्यः । श्वसुरस्यापत्यं श्वसुर्यः । रूपातस्य चकबन्धवचनस्य प्रेक्षणात् संज्ञायां श्वासुरिः ।

कुलाड्ढकञ्च ॥ १२६ ॥

कुलशब्दादपत्ये ढकञ् भवति । यश्च कुलस्यापत्यं कौलेयकः । कुल्यः । इहापि भवति ईषदसिद्धं कुल बहुकुलं वासुपोबहुप्राकुरिति बहुत्यः बहुकुलस्यापत्यं बाहुकुलेयकः । बहुकुल्यः ।

खः ॥ १२७ ॥

कुलशब्दान् खश्च भवति । कुलीनः । उत्तरत्र खस्यानुवृत्तिर्यथा स्यादिति योगविभागः ।

सादेः ॥ १२८ ॥

सह आदिना वर्तते इति सादिः । सादेः कुलशब्दात् खो भवति । आढ्यकुलीनः । दरवकुलीनः । क्षत्रियकुलीनः । वत्यविधौ तदन्तविधिरितिपूर्वेण न सिद्ध्यति ।

महतोऽञ्खञौ ॥ १२९ ॥

महच्छब्दपूर्वात् कुलशब्दात् अञ्खञौ प्रत्ययौ भवतः । महतः आत्वविषये अभिधानं माहाकुलः । माहाकुलीनः । केचित्खस्यानुवृत्तिमिच्छन्ति । महाकुलीनः । आत्वविषये इति किम् । महतां कुलं महाकुलं तस्मात्स्वादेरिति खः । महत्कुलीनः ।

दुखो ढण् ॥ ३० ॥

दुःशब्दपूर्वात् कुलादपत्ये ढण् भवति । पापं कुलं दु.कुलम् इदु.डोश्चदुम्मु इति सत्वषत्वे । दुष्कुलस्यापत्यं दौष्कुलेयः । केचित् खमप्यनुवर्तयन्ति । दुष्कुलीनः ।

स्वसुश्छः ॥ १३१ ॥

स्वसृशब्दादपत्ये छो भवत्यणोऽपवादः । स्वस्रीयः ।

भ्रातुर्व्यश्च ॥ १३२ ॥

भ्रातृशब्दादपत्ये व्यो भवति छश्च अणोऽपवादः । भ्रातुरपत्यं भ्रातृव्यः । भ्रात्रीयः । कथं लोके भ्रातृव्यशब्देन सपत्नोऽभिधीयते उपचारात् । एकद्रव्याभिलाषश्च उपचारनिमित्तं सपत्नी इव सपत्नः शत्रुः । पृषोदरादिपाठादकारो निपात्यते ।

रेवत्यादेष्ठण् ॥ १३३ ॥

रेवती इत्येवमादिभ्यः अपत्ये ठण् भवति । अणादीनामपवादः । रेवत्या अपत्यं रैवतिकः । रेवती अश्वपाली मणिपाली द्वारपाली वृकवञ्चित् वृकग्राह कर्णग्राह दण्डग्राह कुक्कुटाक्ष ।

वृद्धस्त्रियाः क्षेपे णश्च ॥ १३४ ॥

पौत्राद्यपत्यं वृद्धं क्षेपः कुत्सा । वृद्धस्त्रीवाचिशब्दादप-

त्ये णो भवति ठण् च क्षेपे गम्यमाने । गार्ग्यस्य अपत्यं युवा गार्गी जाल्मः गार्गिको जाल्मः । ग्लुचुकायन्या अपत्यं युवा ग्लौचुकायनो जाल्मः ग्लुचुकायनिको जाल्मः । क्षेपश्चात्र प्रतिषिद्धाचरणेन पितुरज्ञानाद्वा गम्यते । वृद्ध इति किम् । कारिकेयो जाल्मः । स्त्रिया इति किम् । औपगविः जाल्मः । क्षेप इति किम् । गार्ग्यो माणवकः ।

दोश्छण् सौवीरेषु प्रायः ॥ १३५ ॥

वृद्धग्रहणं क्षेपग्रहणं चानुवर्तते । सौवीरेष्विति वृद्धविशेषणम् । सौवीरेषु यद्वृद्धवाचि दुसंज्ञं तस्मादपत्ये प्रायश्छण् भवति क्षेपे गम्यमाने वेति वक्तव्ये प्रायोग्रहणं परिगणनार्थम् । भागपूर्वपदो वित्तिर्द्वितीयस्तार्णविदवः तृतीयस्त्वाकशापेयो वृद्धाट्ठण् बहुलं ततः । भागवित्तेरपत्यं युवा भागवित्तिकः । भागवित्तायनः । तार्णविंदवस्यापत्यं युवा तार्णविन्दविकः । तार्णविन्दविः आकशाप इति शुभ्रादिषु आकशापेयस्यापत्यं युवा आकशापेयिकः । आकशापेयिः । दुग्रहणं स्त्रीनिवृत्त्यर्थं अविशेषेणेष्यते सौवीरेष्विति किम् । औपगविर्जाल्मः । क्षेप इत्येव । भागवित्तायनो माणवकः ।

फेश्छ च १३६ ॥

वृद्धग्रहणं क्षेपग्रहणं सौवीरेष्विति च वर्तते । फिञन्तात् सौवीरेषु वृद्धात् अपत्ये छो भवति ठण् च क्षेपे गम्यमाने । दोरित्यधिकारात् फेरित्यत्र फिञ एव संप्रत्ययः यमुन्दतिकादिः यामुन्दायनीयः । यामुन्दायनिकः । प्राय इत्यनुवर्तनादणपि भवति । तस्य फिञन्तापरस्य जिवयराजाचोयून्युवणिजेऽ।ि त्युप् यामुन्दायनिर्जाल्मः । सुयामन् सौयामायनिः तस्यापत्यं युवा सौयामायनीयः । सौयामायनिकः ।

अणि । सौयामायनिः । वृषस्य वार्ष्यायणिः । फिञः संनियोगे वृद्धयभावे वक्ष्यते वार्ष्यायणेरपत्यं वार्ष्यायणीयः । वार्ष्यायणिकः । अणि वार्ष्यायणिः । क्षेप इत्येव । यामुन्दायनिर्माणवकः । अणेव भवति । सौवीरेष्वित्येव । तैकायनेरपत्यं युवा अण् तस्योप् । तैकायनिर्जाल्मः ।

यमुन्दश्च सुयामा च वार्ष्यायणिः फिञः स्मृताः ।
सौवीरेषु च कुत्सायां द्वौ योगौ शब्दवित्स्मरेत् ॥

फाण्टहृतेर्णः ॥ १३७ ॥

क्षेप इति निवृत्तम् । वृद्धग्रहणं सौवीरेष्विति च । णिश्चराजर्षादित्यत्र ऋषिजोरुप्यत्राब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानमिति तन्माभूदिति । णित्करणं फिञत्यत्र भवतीति वक्तव्यम् । फांटाहृतायनिर्माणवकः । सौवीरेष्वित्येव फांटाहृतायनः । सौवीरेषु मिमतशब्दाराच्च फिञौ वक्तव्यौ । मैमतः । मैमतायनिः । सौवीरेष्वित्येव । मैमतिः ।

कुर्वादेर्ण्यः ॥ १३८ ॥

सौवीरेष्विति निवृत्तम् । कुरु इत्येवमादिभ्यः अपत्ये ण्यो भवति । आदौ णकार ञिण्यराजार्षादित्यत्र विशेषणार्थः । कुरोरपत्यं कौरव्यः । राजार्षात् कुरुशब्दात् ज्यो वक्ष्यते तस्य द्विसंज्ञकत्वाद्बहुषूप् । तिकादिषु कौरव्यायणिः । कुरु गर्ग रथंजय अतिमारक रथकारावदाती वपदूक सम्राजक्षत्रिये कवि पितृमत् ऐन्द्रजालि धातुभिर्षेजि दामोष्णीषि गणकारि कैशोरि कापिञ्जलादि एन्द्रजाल्यादिभ्यः सतीभूमीति भूनि राधः । क्रौड कुट सलाका मुर खडाक शुमुक शुदुरसी कैशिनी स्त्रीलिङ्गनिर्देशसामर्थ्यात् पुंवद्भावो न भवति ।

सूर्पणाय श्यावनाय श्यावरथ श्यावपुत्र सत्यंकार बडभि- कार पथिकारिन् मूढ शौक्ष भूहेतु शकलान इनपिण्डी वामरथ वामरथस्य सकलादिकार्यं भवति सकलादयो गर्गाद्यन्तः पातिनः बहुत्वेलुब्भवति वामरथाः । स्त्री वामरथ्यायनी वामरथ्यायनः वामरथस्य छात्राः वामरथाः शकलादिभ्यो वुञ् इत्यरामवतीति । वामरथानां संघः वामरथः । संघा- कादिभ्य अण् ।

सेनान्तलक्षणकारिभ्य इञ् ॥ १३९ ॥

कारिशब्दः कारुवाचि सेनांताश्शब्दः लक्षणशब्दश्च कारि- वाचिभ्यश्चापत्ये इञ् भवति ण्यश्च । हारिषेण्यः । हारि- षेणिः । भैमसेन्यः । भैमसेनिः । जातसेन्यः । जातसेनिः । लाक्षण्यः । लाक्षणिः । कारिभ्यः कौंभकार्यः । कौंभकारिः । तान्तुवाय्यः । तान्तुवायिः । लक्षन् शब्दात् शिवादिलक्षणोण् स इञो बाधको न तु ण्यस्य । तेन द्वैरूप्यम् । लाक्षणः । लाक्षण्यः ।

तिकादेः फिञ् ॥ १४० ॥

तिक इत्येवमादिभ्यः अपत्ये फिञित्ययं त्यो भवति । तिकस्यापत्यं तैकायनिः । तिक कितव संज्ञा बाल शिखा उरस् शाठ्य सैन्धव यमुन्द रूप्य नाडी सुमित्रा कुदेवर देवरथ तितिलिन् बिलासिन् उरस कौरव्य द्विसंज्ञस्येदं ग्रहणम् उर- शब्देन राष्ट्रसमानशब्देन साहचर्यात् कथं कौरव्यः पिता कौरव्यः पुत्रः । अजयान्तादिञ् तस्योप् । लांकव गौकक्ष्य भौरि कि चौपयत चैटयत सैकयत दौंभयत त्वक्वत् चंद्र- मस् शुभ गङ्गा वरेण्य बंध आरट्टा वाह्लक खल्यका लोयका सुपामन् उदन्या वस पदिहाचट्ट इसंज्ञ पक्षके तस्य विकल्पं वचनम् ।

कौशल्येभ्यः ॥ १४१ ॥

अपत्ये फिञ् भवति । बहुवचनेन कर्मारछागवृषा गृह्यन्ते । कोशलस्यापत्यं कौशल्यायनिः । सर्वत्र मूलप्रकृतिः फिञ् तस्यायनादेशे कृते कौशल्य इति । विकृतनिर्देशात् युट् निपात्यते । एवं छागठ्यायनिः । कार्मार्यायणिः । छाग्यायनिः वार्ष्यायणिः । राष्ट्रसमानशब्दात् कौशलात् ञ्यो वक्ष्यते कर्मारशब्दात् कारिलक्षणो ण्योऽपि भवति इञः प्रयोगो नोपलभ्यते ।

द्व्यचोऽणः ॥ १४२ ॥

अणंतात् द्व्यचो मृदः अपत्ये फिञ् भवति इञोऽपवादः । कर्तुरपत्यं कार्त्रायणिः । पोतुरपत्यं पौत्रः तस्यापत्य पौत्रायणिः। एवं शैवायनिः । द्व्यच इति किम् । औपगविः । अण इति किम् । दाक्षिः ।

वा वृद्धाद्दोः ॥ १४३ ॥

पौत्राद्यपत्यं वृद्धं अवृद्धं यद्दुसंज्ञं तस्मादपत्ये वा फिञ् भवति । वायुरथायनिः । वायुरथिः । आदित्यगतायनिः । कारिशब्दात्परत्वादनेन भवितव्यम् । नापितायनिः । ण्योऽपि भवति नापित्यः । इञोऽभिधानं नास्ति । अवृद्धादिति किम् । आकंपनायनः । औपगविः । दोरिति किम् । आश्वग्रीविः ।

वाकिनादेः कुक् ॥ १४४ ॥

वेति वर्तते वाकिन इत्येवमादिभ्यः अपत्ये वा फिञ् भवति यदा फिञ् तदा कुकागमः । वाकिनस्यापत्यं वाकिनकायनिः । वाकिनिः । गारेवस्यापत्यं गारेवकायनिः ।

गारेधिः । वाकिन गारेध कार्कट्य काक लङ्क वर्मिवर्मिणो-र्नलोपं च । यदिहावृद्धं द्रुसंज्ञं तस्य कुग्रहणं वचनं अन्यस्योभयार्थम् ।

पुत्रान्ताद्वा ॥ १४५ ॥

वा वृद्धाद्द्रोरिति वर्त्तते । पुत्रान्तान्मृदः द्रुसंज्ञकात् वा कुगागमो भवति फिञि परतः । प्रकृतेन वाग्रहणेन फिञ् विकल्प्यते अनेन कुक् । तेन त्रैरूप्यम् । वासवदत्तापुत्रस्यापत्यं वासवदत्तापुत्रकायणिः । वासवदत्तापुत्रायणिः । वासवदत्तापुत्रिः । गार्गीपुत्रकायणिः । गार्गीपुत्रायणिः । गार्गीपुत्रिः ।

फिरदोः ॥ १४६ ॥

त्यान्तरोपादानात् फिञि निवृत्ते तत्संबद्धः कुगपि निवृत्तः । वेति वर्त्तते अदोर्मृदः अपत्ये फिर्भवति वा । त्रिपृष्ठायनिः । त्रैपृष्ठिः । औविजयायनिः । औविजयिः । ग्लुचुकायनिः । ग्लौचुकिः । वेति व्यवस्थितविभाषा तेनेह न भवत्येव । दाक्षिः । प्लाक्षिः । अदोरिति किम् । रामदत्तिः ।

मनोर्जातौषुक्चाञ्यौ ॥ १४७ ॥

मनुशब्दात् अञ् य इत्येतौ त्यौ भवतः षुक्चागमः समुदायेन जातौ गम्यमानायाम् । मानुषः । मनुष्यः अपत्यापत्यवत्संबंधद्वारेण व्युत्पत्तिमात्रम् क्रियते परमार्थतस्तु रूढिशब्दावेतौ । अत एव यञिञोरिति बहुषुप्न भवति । मानुषा इति । जाताविति किम् । अपत्यमात्रे अण् भवति लोहितादिपाठात् पौत्रादौ यञि लुग्भवति । मानव्यः । मानव्यौ । मनवः । स्त्री मानव्यायनी । जाताविति किम् । अपत्यमात्रे औत्सर्गिकः अणेव भवति ।

पुरुदेवस्य पौत्रादावर्ककीर्तिर्जिताहितः ।
पालयामास लक्ष्मीवान् मानवो मानवीः प्रजाः ॥
वृद्धापत्यविवक्षायां तु गर्गादित्वाद्यञा भवितव्यम् ।
अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः ॥
नकारस्य च मूर्द्धन्यः तेन सिद्धयति माणवः ।
नेदं णत्वार्थं बहु वक्तव्यम् माणवचरकात्
खञिति निपातनात् सिद्धम् ।

द्रिः ॥ १४८ ॥

यानि ऊर्द्धवमा पादपरिसमाप्तेरस्यान्वस्यामः द्रिसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति राष्ट्रशब्दाद्राज्ञोऽञ् । पाञ्चालः । पाञ्चालौ । पञ्चालाः । सत्यां द्रिसंज्ञायां द्रेर्बहुषु तेनैवास्त्रियामित्युप् सिद्धः ।

राष्ट्रशब्दाद्राज्ञोऽञ् ॥ १४९ ॥

राष्ट्रं जनपदः राजशब्दश्चेह क्षत्रियपर्यायः । राष्ट्रशब्दाद्राजवाचिनः अपत्येऽञ् भवति स्वभावतः पञ्चालादिशब्देन राष्ट्रं राजा चाभिधीयते । अथवा पञ्चालानां निवासो जनपद इति निवासार्थे आगतस्याणो जनपद उबिति उबि कृतेऽवरकालेनापि पञ्चालशब्देन क्षत्रियशब्दो लक्ष्यते यथा देवदत्तस्य पितेति पञ्चालस्यापत्यं पाञ्चालः । पाञ्चालौ । पाञ्चालाः । ऐक्ष्वाकः । ऐक्ष्वाकौ । इक्ष्वाकवः । इक्ष्वाकुशब्दस्य अञि ओगाहत्येत्यादिना उत्वं निपात्यते । राष्ट्रशब्दादिति किम् । श्रीविजयस्य श्रैविजयिः । द्रुह्योः द्रौह्यराः । राज्ञ इति किम् । पञ्चालो नाम ब्राह्मणः तस्यापत्यं पाञ्चालिः ।

शाल्वेयगान्धारिभ्याम् ॥ ५० ॥

शाल्वा नाम क्षत्रिया तस्माद्भवच इति ढणि शाल्वेयः । शाल्वेय गांधारि इत्येताभ्यां राजशब्दाभ्यां अञ् भवति अञो-

पवादे द्व्रित्कुरुनाद्यजादकोशलाञ्ञ्य इति ञ्ये प्राप्ते वचनम् । शाल्वेयस्यापत्यं शाल्वेयः । गांधारेरपत्यं गांधारः । गांधारी । बहुषूपि गांधारयः ।

द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ॥ ५२ ॥

राष्ट्रशब्दाद्राज्ञ इति वर्तते । द्व्यचो सुदः मगध कलिङ्ग सूरमस इत्येतेभ्यश्च अण् भवति । अञोऽपवादः । आङ्गः । वाङ्गः । सौह्मः । पौण्ड्रः । मागधः । कालिङ्गः । सौरमसः । सर्वत्र बहुषूप् । अञैव सिद्धे किमर्थमण् विधीयते द्व्यचोऽण इति फिञ् यथा स्यात् नास्त्यत्र विशेषः सर्वस्यैव युवत्यस्य द्रुत्तरस्य उविष्यते । इह तर्हि विशेषः राजसमानशब्दराष्ट्रात् तस्य राजन्यपत्य-वदिति वक्ष्यते । अङ्गानां राजा आङ्ग इति अञि सति आङ्गस्यापत्यं आङ्गायनिः । द्व्यचोण इतिफिञ् युवत्योर्य न भव-तीति उप् नास्ति । अपि च अञि सति संघाद्यर्थविवक्षायां अण् प्रसज्येत अणि सति वृद्धचरणाञ्जिदितिवुन् भवति । आङ्गक वाङ्गकः । मागधकः । कालिङ्गकः । सौरमसकः ।

द्व्रित्कुरुनाद्यजादकोशलाञ्ञ्यः ॥ ५३ ॥

दुसंज्ञान्सुदः इकारान्तात् कुरुशब्दात् नकारादेः अजाद्-कोशलशब्दाभ्यां च ञ्यो भवत्यञोऽपवादः । दो आम्बष्ठस्यापत्यं आम्बष्ठ्यः । सौवीरस्य सौवीर्यः । कांबचस्य कांबच्यः । दार्वस्य दार्व्यः । द्व्यञ्लक्षणो फिञ्परत्वादेतेन बाध्यते । इकारान्तात् अवन्तेरावन्त्यः । कुन्तेः कौन्त्यः । वसन्तेर्वासन्त्यः । तपरकरणं किम् । कुमारी नाम जनपदः क्षत्रियश्चास्ति तस्यापत्यं कौमा-रः । कुरोः कौरव्यः । नादेः निषधस्य नैषध्यः । निषधस्य नैषध्यः । नीपस्य नैप्यः । अजादस्य आजाद्यः । कोशलस्य कौशल्यः । सर्वत्र बहुषूप् ।

शाल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् ॥ ५४ ॥

शल्वा नाम मानुषी क्षत्रिया तस्या अपत्यं द्व्यच इति ढणि शाल्वेय इत्युसि कृते निपातनाद्णपि भवति । शाल्वः । क्षत्रियः तस्य निवासो जनपदः शाल्वः । तदवयवाः उदुम्बरास्तिलखला मद्रकारा युगन्धराः । भुलिङ्गा शरदण्डाश्च शाल्वावयवसंज्ञिताः । शाल्वावयवेभ्यो राजवाचिभ्यः प्रत्ययविधिः । कालकूटिः । आश्मकिः । सर्वत्र बहुषूप् योऽज्यः ।

पाण्डोर्ड्यण् ॥ ५५ ॥

राष्ट्रशब्दाद्राज्ञ इति वर्तते पाण्डुशब्दाड्ड्यण् भवत्यपत्येऽर्थे । पाण्डोरपत्यं पाण्ड्यः डकार टिखार्थः णकारः ञिन्यहृद्रक्तविकार इति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थः । पाण्ड्या भार्या अस्य पाण्ड्याभार्यः । कथमयं प्रयोगः असिर्द्वितीयो न ससार पांडवः पाण्डवा यस्य दासाः इति येन जनपदेन समानशब्दो राजा तस्य जनपदस्य स्वामी यदि विवक्षितः तदायं विधिर्वेदितव्यः अन्यत्रोत्सर्ग एव भवति । इह प्रकरणे राजसमानशब्दात् राष्ट्रात् तस्य राजन्यपत्यवदिति वक्तव्यम् । राजसमानशब्दात् राष्ट्रात् तस्येति तासमर्थात् राजन्यभिधेये अपत्य इव त्यविधिर्भवति पञ्चालानां राजा पाञ्चालः । शाल्वेयानां राजा शाल्वेयः । एवं आङ्गः । आम्बष्ठ्यः । औदुम्बरिः । पांडवानां राजा पाण्ड्यः । सर्वत्र बहुषूप् । अस्मादपत्यविवक्षायां वाद्धाद्धोरिति फिञ् । पाञ्चालायनिः ।

उप् चोलादेः ॥ ५६ ॥

राष्ट्रशब्दाद्राज्ञ इति वर्तते । चोलादेः परस्य उप् भवति कस्य संभावादणञोः । चोलस्यापत्यं चोलः । केरलः । कंबोजः ।

शकः । यवनः । आदिशब्दः प्रकारवाची तस्य राजनीति वर्तते चोलानां राजा चोलः ।

कुन्त्यवन्तिकुरुभ्यः स्त्रियाम् ॥ ५७ ॥

कुन्ति अवन्ति कुरु इत्येतेभ्य उत्पन्नस्य द्रेरुप् भवति स्त्रियामभिधेयायाम् । कुन्ती । अवन्ती । कुरूः । द्विञ्कुरुनाद्यजादकोशलाज्य इत्यस्य उपि कृते इतोमनुष्यजातेरिति ङीविधिः । कुरुशब्दादूरुतः इति ऊङ् । स्त्रियामिति किम् । कौन्त्यः ।

अतोऽप्राच्यभर्गादेः ॥ ५८ ॥

स्त्रियामिति वर्तते । अतस्त्यस्य उब्भवति स्त्रियामभिधेयायां प्राच्यान् भर्गादींश्च वर्जयित्वा । कुन्त्यादित्यः उब्वचनं ज्ञापकम् इह अत इति तदन्तविधिर्न भवति । सामर्थ्यादणञोरुप् भवतीति वेदितव्यम् अपाच्यो नाम राष्ट्रसमानशब्दो राजा तस्यापत्यं स्त्री अपाच्या अत उपि टाप् । एवं सूरसेनी । मद्रस्यापत्यं स्त्री मद्री । अणि उपि जातिलक्षणो ङीविधिः । दरदोऽपत्यं स्त्री दरद् । अत इति किम् । औदुम्बरी । शाल्वावयवत्वादिञ् इतोमनुष्यजातेरिति ङीविधिः । अप्राच्यभर्गादेरिति किम् । प्राच्या ये राष्ट्राभिधाना राजानः तेभ्य उप् प्रतिषिध्यते । पाञ्चाली । वैदेही । पैप्पली । आङ्गी । वाङ्गी । सौह्मी । पौण्ड्री । मागधी । कालिङ्गी । भर्गादेरप्राच्यार्थं उप् प्रतिषेधः । भर्गस्यापत्यं स्त्री भार्गी । करूशस्य कारूशी भर्ग करूश केकय कश्मीर सेल्वा सुस्याल उरस कौरव्य वचनाद्यर्थेण उपि कुरूः अनेनानुपि कौरव्येति यौधेयः । शौक्रेयः शौभ्रेयग्रावाणेयत्रिगर्तभरत उशीनरकस्य पुनरकारस्य यौधेयादिभ्यः द्रुसञ्ज्ञकेभ्यः परस्योप् प्राप्तः प्रतिषिध्यते उच्यते पर्श्वादेरणिति द्रिसंज्ञकोऽण् स्वार्थिको वक्ष्यते तस्यायं प्रतिविधिः न तु राष्ट्रसमानशब्द्रा-

द्यापत्यस्य लुगुच्यमानः कथं स्वार्थिकस्य भिन्नप्रकरणस्य लुग्भ-
वति इदमेव यौधेयादिभ्यः प्रतिषेधवचनं ज्ञापकं भिन्नप्रक-
रणस्यापि द्रैलठभवति आपत्यग्रहणेन गृह्यते इति किमेतस्य
ज्ञापने प्रयोजनं इह स्त्रियामुप् पशुः रक्षाः असुरी इति पशु
रक्षस् असुर इति राष्ट्रशब्दाराजानः एषामपत्यः संघः स्त्रीत्व-
विशिष्टो विवक्षित इति अणञोरागतयो रुप् चोलारिति
रुपि कृते पुनः पर्श्वादेरति स्वार्थिकोण् तस्यापि स्त्रिया-
मनेनोप् सिद्धः ।

इत्यभयनन्दिविरचितायां जैनेंद्रमहावृत्तौ तृतीय-
स्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ।

तेन रक्तं रागात् ॥ १ ॥

रंज्यतेऽनेन शुक्लं वस्त्विति रागः कुसुम्भादि द्रव्यं तेनेति भासमर्थात् रागविशेषवाचिनो मृदः रक्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित त्यो भवति । कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायम् । हारिद्रम् । कौसुम्भम् । माञ्जिष्ठम् । रागादिति किम् । देवदत्तेन रक्तम् । पुंल्लोपः प्रायेणेत्येतद्रूपविधाने अपेक्ष्यते तेन अर्थविशेषस्य रागस्य ग्रहणादिह न भवति । पाणिना रक्तमिति इहोपमानाद्भवति काषायौ गर्दभस्य कर्णौ हारिद्रौ । कुक्कुटस्य पादाविति ।

नीलपीतादकौ ॥ २ ॥

नील पीत इत्येताभ्यां भांताभ्यां रक्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथासंख्यं अ क इत्येतौ त्यौ भवतः । नीलेन रक्त नीलम् । लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् । नील्या रक्तं नीलम् । पीतेन रक्तं पीतकम् ।

लाक्षारोचनाशकलकर्दमाट्ठण् ॥ ३ ॥

लाक्षादिभ्यो भासमर्थेभ्यो रक्तमित्येतस्मिन्नर्थे ठण् भवति । अणोऽपवादः । लाक्षया रक्तं लाक्षिकम् । राकलिकम् । शकलकर्दमाभ्यामणपीष्यते ।

भाद्युक्तः कालः ॥ ४ ॥

तेनेति वर्तते भविशेषवाचिनो मृदः भासमर्थात् युक्त इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं त्यो भवति योऽसौ युक्तः स्यात् कालश्चेत् स भवति नित्ययुक्तौ हि भकालौ न तयोः सन्निकर्षविप्रकर्षौ स्तः तत्कथं पुष्यादिना भेन युक्तः काल इत्युच्यते व्यभिचाराभावात् नैष दोषः । इह पुष्यादिसमीपस्थे चन्द्रमसि पुष्यादयः शब्दाः वर्तमाना गृह्यन्ते ।

पुष्येण युक्तः कालः पुष्यसमीपगतेन चन्द्रेण सह युक्त इत्यर्थः । पौषी रात्रिः पौषमहः । तिष्यपुष्ययोर्भाणीति क-कारस्य खम् । माघी रात्रिः । माघमहः । कादिति किम् । चन्द्रमसा युक्ता रात्रिः काल इति किम् । पुष्येण युक्तश्चन्द्रमाः ।

उसभेदे ॥ ५ ॥

अभेदोनामाविशेषः पूर्वेण विहितस्योस् भवति न चन्द्रेण युक्तस्य कालस्य भेदो रात्र्यादिविशेषोऽभिधीयते । अद्य पुष्यः । अद्य कृत्तिकाः । अद्य रोहिण्यः । युक्तवदुस्लिलिङ्गसंख्य इति युक्तवद्भावः । अत्र यावान् कालः त्रिंशन्मुहूर्तमात्रो भेन युक्तो न तस्य भेदोऽभिधीयते । अभेद इति किम् । पौषी रात्रिः । पौषमहः । अभेद इति प्रसज्यप्रतिषेधः तेनेहापि न भवति । पैाषः अहोरात्रः । पैाषः कालः इति अथेह कथमुस् न भवति अद्य दिवा पुष्यः अद्य रात्रौ पुष्यः इति पूर्व मप्रहरात्मकस्य समुदायस्याभेद उसं विधाय पश्चाद्दिवारात्रिशब्दयोः प्रयोगः कृतः ।

खौ श्रवणाश्वत्थाभ्याम् ॥ ६ ॥

खौ भेदेपि उस् यथा स्यादित्यारम्भ. । श्रवण अश्वत्थ इत्येताभ्यामुत्पन्नस्य यस्य उस् भवति खुविषये । श्रवणेन युक्ता श्रवणा रात्रिः । अश्वत्थेन युक्ता अश्वत्था रात्रिः । अश्वत्थो मुहूर्तः । फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्य इति श्रवणाशब्दनिर्देशो ज्ञापक इह सूत्रे उसि युक्तवद्भावो न भवति । खाविति किम् । श्रावणी रात्रिः । आश्वत्थी रात्रि. ।

द्वन्द्वाच्छः ॥ ७ ॥

द्वंद्वाद्भासमर्थात् युक्तः काल इत्येस्मिन्नर्थे छो भवति भेदे वाभेदे च । अणोऽपवादः । राधानुराधीय तिष्यपुनर्वसवीयमहः । अद्य तिष्यपुनर्वसीयम् । अत्र परत्वादुसो बाधकः ।

परिवृतो रथः ॥ ८ ॥

तेनेति वर्तते । तेन परिवृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं त्यो भवति यः परिवृतो रथश्चेत् स भवति । वस्त्रेण परिवृतो रथो वास्त्रः । काम्बलः । चार्मणः । अन इति अणि टिखाभावः । रथ इति किम् । वस्त्रेण परिवृता शय्या । स इह कस्मान्न भवति छात्रैः परिवृतो रथ इत्यनभिधानात् । अथवा समन्ताद्वृतः परिवृत इत्याश्रयणात् । रथैकदेशस्त्वयमुत्पादयति न छात्रादिः इह कस्मादण् न भवति । पाण्डुकम्बलैः परिवृतो रथ इति अनभिधानात् । कथं पाण्डुकम्बली रथ इति पाण्डुकम्बला अस्य सन्तीत्यापाटात् पक्षे कृते इन्द्रष्ठठ्यः । ठस्याभिधान नास्ति । तीयान्तात् स्वार्थे वा ईकण् वक्तव्यः । द्वैतीयिकम् । द्वितीयम् । तार्तीयिकम् । तृतीयम् । विद्याया अभिधाने नेष्यते द्वितीया विद्या । तृतीया विद्या । इह कथमण् भवति न विद्यते पूर्वः पतिर्यस्याः सा अपूर्वा कुमारी तादृशीं कुमारीमुपपन्नः कौमारः पतिरिति तत्र भव इत्यण् भविष्यति कुमार्यां भवः पतिः कौमारः पतिः । पुंयोगात् कौमारी भार्या इत्यपि सिद्धम् ।

तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः ॥ ९ ॥

भुक्तावशिष्टमुद्धृतमुच्यते इति केचित् तन्न नातिश्लिष्टं अन्यत्रापि प्रयोगात् उद्धृतं ब्राह्मणेन लब्धमिति तत्रेति ईप्समर्थात् अमत्रवाचिनो मृदः उद्धृतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं त्यो भवति । सरावेषु उद्धृत ओदनः साराव: । मात्रव: । अमत्रेभ्य इति किम् । पाणावुद्धृत ओदनः ।

स्थाण्डिलः ॥ १० ॥

स्थाण्डिल इति निपात्यते स्थण्डिलशब्दादीबन्तात् शयितर्यभिधेये अण् निपात्यते समुदायेन व्रते गम्ये । स्थण्डिले शेते स्थाण्डिलो ब्रह्मचारी । व्रतादन्यत्र स्थण्डिले शेते देवदत्त इति ।

संस्कृतं भक्षाः ॥ ११ ॥

सतो गुणान्तराधानं संस्कारः । खरविशदमभ्यवहार्यं भक्षः तस्मे ति ईप्समर्थात् संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं त्यो भवति यत्तत् संस्कृतं भक्षाश्चेत् भवति । भ्राष्ट्रे संस्कृताः भ्राष्ट्राः । एवं कैलासपात्राः । भक्षाः इति किम् । फलके संस्कृतो मालागुणः ।

शूलोखाद्यः ॥ १२ ॥

शूल उखा इत्येताभ्यां ईप्समर्थाभ्यां संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे यो भवति । अणोऽपवादः । शूले संस्कृतं शूल्यम् । उखायां संस्कृतमुख्यम् । उपमानात् सिद्धम् । पिठरे शूले इव संस्कृतं पिठरशूल्यम् । मयूरव्यंसकादित्वात् सविधिः ।

दध्नष्ठण् ॥ १३ ॥

दधिशब्दात् ईप्समर्थात् संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे ठण् भवति । दधनि संस्कृतं दाधिकम् । तत्र यद्दध्नि संस्कृतं तद्दध्ना संस्कृतमित्यपि भवति एवं तेन संस्कृतमिति वक्ष्यमाणेन ठणा सिद्धं नार्थोऽनेनैव दोषः । यद्दध्यधिकरणं दधिकृतमेवोत्कर्षमपेक्षते तदिहोदाहरणं यस्य तु दध्ना लवणादिना च संस्कारः तस्य वक्ष्यमाणमुदाहरणम् ॥

वोदश्वितः ॥ १४ ॥

उदश्वित् शब्दात् ईप्समर्थात् संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे ठण् भवति। उदश्विति संस्कृत ओदनः औदश्वित्कः। औदश्वितः । अतोपि वावचनात् चाप्यते तेन संस्कृतात्तत्र संस्कृतास्यार्थभेदः । अन्यथा ईवन्ताट्ठण् भान्तादण् इत्युभयं सिद्धं स्यात् ।

क्षीराड्ढण् ॥ १५ ॥

क्षीरशब्दात् ईप्समर्थात् संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे ढण् भवति । अणोऽपवादः । क्षीरे संस्कृता क्षैरेयी यवागूः ।

साऽस्मिन् पौर्णमासीति खौ ॥ १६ ॥

सेति वाप्समर्थात् अस्मिन् इति ईबर्थे यथाविहितं त्यो भवति यत्तद्वानिर्दिष्टं पौर्णमासी सा चेद्भवति । इतिकरणाद्यदि लोके विवक्षा समुदायेन चेत् संज्ञा गम्यते पूर्णचन्द्रमसा युक्तः कालः पौर्णमासी इदमेव ज्ञापकं अत्राण् भवतीति । माघी पौर्णमासी अस्मिन् मासे अर्द्धमासे संवत्सरे वा माघो मासः अर्द्धमास संवत्सरः एवं पौषः । खाविति किम् । माघी पौर्णमासी अस्मिन् पञ्चदशरात्रे । इतिशब्दः किमर्थः । विद्यमानेपि लक्षणे लौकिकप्रयोगानुसारणार्थः । इह मा भूत माघी पौर्णमासी अस्मिन् हि भवति संवत्सरपर्वणि ।

अश्वत्थाग्रहायणीभ्यां ठञ् ॥ १७ ॥

साऽस्मिन् पौर्णमासीति वर्त्तते । अश्वत्था आग्रहायणी इत्येताभ्यां पौर्णमासीति वाप्समर्थाभ्यामस्मिन्निति ईबर्थे ठञ् भवत्यणोऽपवादः । अश्वत्थेन युक्तः कालः अश्वत्था पौर्णमासी अस्मिन्मासे अर्द्धमासे संवत्सरे आश्वत्थिकः । अग्रहायणेन युक्तः कालः आग्रहायणी आग्रहायणिकः ।

फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यो वा ॥ १८ ॥

फाल्गुन्यादिभ्यो वा ठञ् भवति साऽस्मिन् पौर्णमासीति वर्तते । फाल्गुनी पौर्णमासी अस्मिन् मासे संवत्सरे वा फाल्गुनिकः फाल्गुनः । एवं श्रावणिकः । श्रावणः । कार्तिकिकः । कार्तिकः । चैत्रिकः । चैत्रः ।

सास्य देवता ॥ १९ ॥

सेत्यत्र लिंगवचने अप्रधानभूते । सेति प्रथमासमर्थात् अस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं त्यो भवति यत्तत्प्रथमानिर्दिष्टं देवता चेत्स भवति । अर्हन् देवता अस्य आर्हतः । भगवती देवता अस्य भागवतः । बार्हस्पत्यः । सेतिवर्तमाने पुनः साग्रहणं संज्ञाविषयनिवृत्त्यर्थम् तेन संज्ञायां नायं विधिः । देवतेति किम् । कन्या देवदत्तस्य ।

कस्येत् ॥ २० ॥

कशब्देन प्रजापतिरभिधीयते । कस्य इकारोऽन्तादेशो भवत्यणश्च सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । को देवता अस्य कायं हविः । अणि पूर्वेण सिद्धे इत्वार्थं वचनम् । आरम्भसामर्थ्यात् यस्येत्यां चेति खं न भवति ।

शुक्राद्घः ॥ २१ ॥

शुक्रशब्दात् घो भवत्यणोऽपवादः । सास्यदेवतेति वर्तते । शुक्रो देवतास्य शुक्रियः ।

अपोनप्त्रपान्नप्तृभ्याम् ॥२२॥

घ इति वर्तते अपोनप्तृ अपान्नप्तृ इत्येताभ्यां घो भवत्यणोऽपवादः । सास्यदेवतेति वर्तते । अपोनपाद्देवता अस्य अपोनप्त्रियः । अपान्नपाद्देवता अस्य अपान्नप्त्रियः । यम-

त्यसन्नियोगेन प्रकृत्योः अपोनप्तृ अपांनप्तृभावो निपात्यते संप्रैषे अपोनपाते ब्रूहि अपांनपाते ब्रूहि इति भवति ।

छः ॥ २३ ॥

अपोनप्तृ अपांनप्तृ इत्येताभ्यां छश्च भवति साऽस्य देवतेत्यस्मिन् विषये अपोनप्त्रीयः । अपांनप्त्रीयः । योगविभाग उत्तरार्थः । पौत्रीपुत्रादिभ्यश्छो वक्तव्यः । पौत्रीपुत्रीयः । तार्क्ष्यविन्दवीयः । शतरुद्राद् घश्च । शतरुद्रियः । शतरुद्रीयः ।

महेन्द्राद् घाणौ च ॥ २४ ॥

साऽस्य देवतेति वर्त्तते । महेन्द्रशब्दाद् घ अण् इत्येतौ भवतः छश्च । महेन्द्रो देवता अस्य महेन्द्रियः । माहेन्द्रः । माहेन्द्रीयः ।

सोमाट्ट्यण् ॥ २५ ॥

सोमशब्दाट्ट्यण् भवति साऽस्य देवतेत्यस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । सोमो देवता अस्य सौम्यः । स्त्रियां सौमी । हलो हृतो ङ्याभिति यखम् ।

वाय्वृतुपित्रुषसो यः ॥ २६ ॥

वायु ऋतु पितृ उषस् इत्येतेभ्य यो भवत्यणोऽपवादः । साऽस्य देवता इति वर्त्तते । वायव्यः । ऋतव्यः । पित्र्यः । रीङ्गृत इति रीङादेशः । उषस्यः ।

द्यावापृथिवीशुनाशीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च ॥ २७ ॥

द्यावापृथिवी इत्येवमादिभ्यः छो भवति यश्च साऽस्य देवतेत्यस्मिन्विषये । द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ देवते अस्य द्यावापृथिवीयः । द्यावापृथिव्यः । शुनो वायुः शीर आदित्यः शुनश्च शीरश्च देवताद्वन्द्व इत्यानङ् शुनाशीरौ

देवते अस्य शुनासीरीयः । शुनाशीर्यः । मरुत्वान् देवता अस्य मरुत्वतीयः । मरुत्वत्यः । अग्निश्च सोमश्च देवते अस्य अग्नीषोमीयः । अग्नीषोम्यः । सोमवरुणे नेरीइतीत्वम् । स्तुतसोमौषाग्नेरिति षत्वम् । वास्तोष्पतीयः । वास्तोष्पत्यः । पुंल्लिङ्गत्वात् अनुप षत्वं च निपातनात् । गृहमेधीयः । गृहमेध्यः ।

सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढञ् ॥ २८ ॥

सास्य देवतेति वर्तमाने सर्वत्रग्रहणं सर्वार्थसंग्रहार्थम् । अग्निकलिशब्दाभ्यां सर्वेष्वर्थेषु ढण् भवति प्राग्ध्रो । अग्निर्देवता अस्य अग्नौ भवः अग्नेरागतो आग्नेयः एवं कालेयः ।

कालेभ्यो भववत् ॥ २९ ॥

कालविशेषवाचिभ्यः भव इव त्यविधिः भवति । बत्करण सर्वविशेषपरिग्रहार्थम् । येभ्य कालविशेषवाचिभ्यो मृद्भ्यः भवे ये त्या विहिताः सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये तेभ्य एव मृद्भ्यः त एव त्या अतिदिश्यन्ते । यथा मासे भवं मासिकं सोव त्सरिकं वासन्तं प्रावृषेण्यं कालाट्ठञ् भवंध्यादृतुभ्योण् प्रावृषेण्यः । एते त्या भवन्ति तथा मासो देवता अस्य वसन्तो देवता अस्य प्रावृट् देवता अस्येति अत्रापि भवन्ति ।

महाराजप्रोष्ठपदाभ्यां ठञ् ॥ ३० ॥

महाराजो वैश्रवणः । महाराज प्रोष्ठपदा इत्येताभ्यां ठञ् भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । महाराजो देवता अस्य माहाराजिकः । प्रोष्ठपदा देवता अस्य प्रौष्ठपदिकः । ठञ्प्रकरणे तदस्मिन्वर्तते इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम् । नवयज्ञोऽस्मिन् वर्तते नावयज्ञिकः । पाकयज्ञिकः । पूर्णमासादण् वक्तव्यः । पूर्णमासोऽस्यां वर्तते । पौर्णमासी तिथिः ।

पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ॥ ३१ ॥

पितृव्यादयः शब्दा निपात्यन्ते समर्थविभक्तिस्त्योनु- बन्धस्त्यार्थ इति सर्वमिदं निपात्यते पितृमातृभ्यां तासमर्थाभ्यां भ्रातरि वाच्ये व्यडुलौ निपात्येते पितुर्भ्राता पितृव्यः । मातु- र्भ्राता मातुलः । डित्वाड्डित्वम् । ताभ्यामेव पितरि डामहः । मातुः पिता मातामहः । स एव डामहो मातरि वाच्यायां टित् । मातुर्माता मातामही । पितुर्माता पितामही । टि- त्वान्ङीविधिः ।

तस्य समूहः ॥ ३२ ॥

तस्येति तासमर्थात् समूह इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितस् त्यो भवति चित्तवदवृद्धं यस्य न चान्यत्र प्रतिपदं ग्रहणं तदि- होदाहरणम् । अचित्तवलक्षण वक्ष्यते । वृद्धाद्वुञ् । प्रति- पदमुक्तादिभ्योपि वुञादिः । काकानां समूहः काकम् । शौकम् । वाकम् । इह पद्मानां पूलानां समूहः पद्मपूला इति प्राप्नोति समूहार्थे ऽण् तस्य रसोवनपस्य इत्युप् परि- भाषाद्वृदुपीतिनियमात् । भवति ङीविधौ टापा भावतव्यम् । नायं दोष. समाहारलक्षण एवात्र रस. इडुत्पत्ति र्न भव- त्यनभिधानात् ।

भिक्षादेः ॥ ३३ ॥

तस्य समूह इति वर्तते । भिक्षा इत्येवमादिभ्यः यथा- विहितं त्यो भवति पुनर्विधानं छणो बाधनार्थम् । भिक्षाणां समूह भैक्षम् । भिक्षा गर्भिणी क्षेत्र करीष अङ्गार चर्मन् सहस्र युवति पद्धति अथर्वन् दक्षिणा इह पाठसामर्थ्यात् गर्भिणी युवतिशब्दे न पुंवद्भावः ।

वृद्धोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्या- जाद्वुञ् ॥ ३४ ॥

वृद्धादिभ्यो वुञ् भवति । तस्य समूह इति वर्तते । औपगवानां समूह औपगवकम् । कापटवकम् । औक्षकम् । औष्ट्रकम् । औरभ्रकम् । राजकम् । राजन्यकम् । राजपुत्रकम् । वात्सकम् । मानुष्यकम् । आजकम् । वृद्धाच्चेति वक्तव्यम् । वार्द्धकम् । प्रकृत्या अके राजन्यमनुष्ययुवान इति वचनात् वृत्यापत्यस्येति यलं न भवति । इह वृद्धग्रहणात् सिद्धे राजन्यमनुष्ययोः पृथग्ग्रहणं ज्ञापकमपत्याधिकारादन्यत्र वृद्धग्रहणेन लौकिकं गोत्रमपत्यमात्रमुच्यते न तु पौत्राद्यपत्यं वृद्धमिति तथाहि लोके किङ्गोत्रो भवान् इति पृष्टः वात्स्यायनो ऽस्मीत्याह राजन्यमनुष्ययोस्तु जातिशब्दत्वात् लौकिकगोत्रग्रहणम् ।

केदाराद्यञ्च ॥ ३५ ॥

केदारशब्दाद्यञ् भवति वुञ् च तस्य समूह इत्यस्मिन्विषये ढणोपवादः । केदाराणां समूह कैदार्यम् । कैदारकम् । गणिकायाः यञ् वक्तव्यः । गणिकानां समूहः गाणिक्यम् ।

ठञ् कवचिनश्च ॥ ३२॥

ठञ् भवति कवचिनश्च केदाराच्च तस्य समूह इत्यस्मिन्विषये । कवचिनां समूहः कावचिकम् । कैदारिकम् ।

ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल् ॥ ३६ ॥

ग्रामादिभ्यस्तल् भवति तस्य समूह इति वर्तते । ग्रामाणां समूह ग्रामता । जनता । बन्धुता । सहायता । गजाच्चेति वक्तव्यम् । गजता ।

चरणेभ्यो धर्मवत् ॥ ३७ ॥

चरणवाचिशब्देभ्यः समूह इत्येतस्मिन्नर्थे धर्म इव त्या भव-

त्ति । इदमेव ज्ञापकम् । अस्त्येतच्चरणाद्धर्माम्नाययोरिति वृद्धचरणाद्वुञित्यारभ्य चरणाद्धर्मे त्यविधिर्वक्ष्यते स वुञादिर्विज्ञायते । चकारः सर्वविशेषपरिग्रहार्थम् । यथा कठानां धर्मः काठकम् । कालापकम् । मौदकम् । पैप्पलादकम् । आर्चाभकम् । वाजसनेयकम् । छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । आथर्वणः । वृद्धचरणाद्वुञिति वुञ् । छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्य इति ञ्यः । अथर्वण इति च निपात्यते आथर्वणिकानां धर्म इत्यत्र वाक्ये तथा कठानां समूहः काठकमित्येवमादि योज्यम् ।

अचित्तहस्तिधेनोष्ठण् ॥ ३८ ॥

अचित्तमचेतनम् । अचित्तार्थवाचिभ्यः हस्तिधेनुशब्दाभ्यां च ठण् भवति तस्य समूह इत्यस्मिन्विषये । अपूपानां समूहः आपूपिकम् । शष्कुलीनां समूहः शाष्कुलिकम् । हास्तिकम् । धैनुकम् । पश्वा णस् वक्तव्यः । पशूनां स्त्रीणां समूहः पार्श्वम् । सित्वात्पदसंज्ञाया भलक्षणमोरोत्वं न भवति । खण्डिकादिभ्योऽञ् वक्तव्य इतिचेत् न वक्तव्यः । नास्ति विशेषः । अभिधानापेक्षा वा खण्डिकादिषु येऽचित्तवतः तेभ्यः औत्सर्गिकोऽण् सिद्धः येत्वचित्ताः ते भिक्षादिषु पठनीयाः । खण्डिकः अहन् बहवक्षुद्रकमालवाः अद्रिसंघाताः क्षत्रिया इत्यर्थः तेषां समूह वृद्धलक्षणो वुञ् प्राप्तः । ननु च यथा राष्ट्रावध्योरित्यत्र राष्ट्रादुच्यमानो वुञ् न राष्ट्रसमुदायाद्भवति काशिकौशलेषु भवा काशिकोशलीयाः इति छ एव भवति तथेह वृद्धादुच्यमानस्त्यः कथं वृद्धसमुदायादिति एवं तर्हि तदन्तविधिना भविष्यति इदमेव ज्ञापकं सामूहिके त्ये तदन्तविधिर्भवति क्षौद्र-

कमालवी सेना क्षौद्रकमालवकमन्यत्। भिक्षुक शुक उलूक अर्थ यञन्तः बहुत्वे अर्थं प्रयोजयति । श्वनुयुग वरत्र हंस इति खंडिकादिसामूहिके तदंतविधिर्ज्ञापितः । तेन औपगवकापटवानां समूहः औपगवकापटवकम् । ब्राह्मणराजन्यकम् । दाम्यहस्तिनां समूहः दाम्यहस्तिकम् । गौधेनुकम् । बाधेनुकम् । धेनोर्नञ्पूर्वाया नेष्यते अधेनूनां समूहः आधेनवम् ।

केशाश्वाभ्यां यञ्छौ वा ॥ ३३॥

केश अश्व इत्येताभ्यां यथासंख्यं यञ्छ इत्येतौ स्यौ वा भवतः । केशानां समूहः कैश्यम् । कैशिकम् । अश्वानां समूहः अश्वीयम् । आश्वम् ।

पाशादेर्यः ॥ ३४ ॥

पाश इत्येवमादिभ्यः यो भवति तस्य समूह इति वर्तते । पाशानां समूहः पाश्या । तृण तृण्या । धूम्या । वात वात्या । लिङ्गं लोकतो ज्ञेयम् । पाश तृण धूम वात अंगार पालवाल पिटक पिटाक शकल हलानल वन पूरुष ।

ब्राह्मणमाणववाडवात् ॥ ३५ ॥

य इति वर्तते । ब्राह्मण माणव वाडव इत्येतेभ्यो यो भवति तस्य समूह इत्यस्मिन्विषये । ब्राह्मणानां समूहः ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाडव्यम् ।

गोखलरथात् ॥ ३६ ॥

गो खल रथ इत्येतेभ्यः तान्तेभ्यः यो भवति समूहे । गवां समूहः गव्या । खल्या । रथ्या । योगविभाग उत्तरार्थः ।

त्रेन्कत्यः ॥ ३७ ॥

गो खल रथ इत्येतेभ्यः यथासंख्यं त्र इन् कत्य इत्येते

प्रत्यया भवन्ति । तस्य समूह इति वर्तते । गवां समूहः गोत्रा । खलिनी । रथकड्या । खलादिभ्यः इन् वक्तव्यः । डाकिनी । कुटुम्बिनी । लोकतो लिङ्गव्यवस्था ।

राष्ट्रे ॥ ४५ ॥

समूह इति निवृत्तम् । अर्थान्तरोपादानात् तस्येति वर्तते । राष्ट्रं जनपदः तस्येति तासमर्थात राष्ट्रेऽर्थे यथाविहित ण्यो भवति । शिवानां राष्ट्रं शैवम् । जनपदापेक्षया पुंलिङ्गता प्रयोक्तव्या । शैवः । आयुष्टः । आभिसारः । राष्ट्राभिधाने बहुत्वे उस्वक्तव्यः । अङ्गानां राष्ट्रं अङ्गाः । वङ्गाः । सुह्माः । गान्धार्यादिभ्यो वेति वक्तव्यम् । गान्धारीणां राष्ट्रं गान्धारयः । वासातः । वसातयः । शैवः । शिवाः । राजन्यादिभ्यो वा वुञः उस्वक्तव्यः । राजन्यानां राष्ट्रं राजन्याः । राजन्यकः । दैवयातकः । दैवयातवका । विल्ववनादिभ्यो नित्यमुम् न भवतीति वक्तव्यम् । वैल्ववनकः । आंबरीषपुत्रकः । आत्मकामेयकः । नेदं बहु वक्तव्यं राष्ट्रविवक्षायाः निवासविवक्षायाश्च प्रतिनियमात्सिद्धम् बहुत्वविषये जनपदस्य निवासविवक्षयैव तत्र जनपद उसिति उस् भवति गान्धार्यादीनां राजन्यादीनां च उभयी विवक्षा बिल्वधनादीनां राष्ट्रविवक्षैव ।

राजन्यादेर्वुञ् ॥ ४६ ॥

राजन्य इत्येवमादिभ्यः तासमर्थेभ्यः वुञ् भवति राष्ट्रे । राजन्यकः । राजन्य आव्रति वात्सक शालङ्कायन दैवयातव जालन्धरायण । कौन्तल आत्मकामेय अंबरीषपुत्र वसाति बिल्वधन मैलूषज उदुंबर वैतल आर्जुनायन संप्रियदाक्षि ऊर्णनाभ आकृतिगणश्चायं मालव त्रिगर्त्त विराटादीनां ग्रहणम् ।

भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधभक्तौ ॥ ४७ ॥

आदिशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते भौरिक्यादिभ्यः एषु-
कार्यादिभ्यश्च यथासंख्यं विध भक्त इत्येतौ त्यौ भवत राष्ट्रे-
र्थे । भौरिकीणां राष्ट्रं भौरिकिविधः । भौलिकिविधः । भौ-
रिकि भौलिकि चौपयत चैटयत सैकयत काण्ये वाणिजक
वालिज्यक वैयत् । एषुकारिभक्ता सारसायनभक्ता । एषुकारि
सारसायन चान्द्रायणा द्व्याक्षायण त्र्याक्षायण अलायन ।
साहायत सौवीरदासमित्रायण शौद्रायन तपंद् शोह । विश्व-
मायन वैश्वधेव चतुष्कदेव सांपिपिह ।

तदस्मिन्युद्धे योद्धृप्रयोजनात् ॥ ४८ ॥

योद्धारश्च प्रयोजनं च योद्धृ प्रयोजनं तदिति वासम-
र्थात् अस्मिन्निति ईदर्थे यथाविहित त्यो भवति यत्तद्वानि
र्दिष्टं योद्धारश्चेत् तद्भवति प्रयोजन चेत् तद्भवन्ति यत्तास्म-
न्निति निर्दिष्ट युद्धं चेद्भवति । विद्याधराः योद्धार अस्मिन
युद्धे वैद्याधरं युद्धम् । कौरवम् । भारतम् । प्रयोजनात् खल्वपि
सुलोचना प्रयोजनमस्मिन्न युद्धे सौलोचनम् । स्वार्यंप्रभम् । सौ
तारम् । सग्रामे स्वभिधेये पुलिङ्गता वैद्याधरः सग्रामः । सौलोचनः
संग्रामः । युद्ध इति किम् । सुभद्रा प्रयोजनमस्मिन्वैरे । योद्धृप्रयो-
जनादिति किम् । रथा वाहनमस्मिन् युद्धे ।

प्रहरणमिति क्रीडायाणः ॥ ४९ ॥

तदस्मिन्निति वर्तते तदिति वासमर्थात् अस्मिन्निति-
ईदर्थे णो भवति यत्तद्वासमर्थम् प्रहरण चेत्तद्भवति यत्तद-
स्मिन्नितिनिर्दिष्टं क्रीडा सा चेद्भवति इति करणः तत-
श्चेद्विवक्षा अद्रोहेण यत्र घातेः सा क्रीडा । दण्डः

प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा । मौष्टा । पादा । प्रहरणमिति किम् । गन्धोदकसेचनमस्यां क्रीडायाम् । क्रीडायामिति किम् । असिः प्रहरणमस्मिन् युद्धे ।

श्यैनंपातातैलंपाता ॥ ५० ॥

श्यैनपाता तैलपाता इत्येतौ शब्दौ निपात्येते । श्येनानामिव पातः श्येनपातः अस्यां क्रीडायां वर्तते श्यैनपाता । तिलानामिव पातः तिलपातः अस्यां क्रीडायां तैलपाता । अस्मिन्नर्थे णो निपात्यते पूर्वपदस्य च मुमागमः । कथं दण्डपातः क्रिया अस्यां तिथौ वर्तते दाण्डपाता तिथिः । मुशलपातोऽस्यां वर्तते मौशलपाता भूमिः । पूर्वसूत्रे इतिकरणादन्यत्रापि णो भवति ।

तद्वेत्त्यधीते ॥ ५१ ॥

तदिति इप्समर्थात् वेत्ति अधीते इत्येतयोरर्थयोर्यथाविहितं त्यो भवति तदिति प्रत्येकं सम्बध्यते तद्वेत्ति तदधीते इति यथा तेन दीव्यति खनति जयति जितमित्यत्र तेनेति मुहूर्तं वेत्ति मौहूर्तः । औत्पातः । व्याकरणमधीते वैयाकरणः सैद्धान्तः ।

क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठण् ॥ ५२ ॥

अपूपा यज्ञाः क्रतवः । क्रतुविशेषवाचिभ्यो मृद्भ्यः उक्थादिभ्यः सूत्रान्ताच्च ठण् भवति तद्वेत्त्यधीते इति वर्तते अग्निष्टोमं वेत्त्यधीते वा आग्निष्टोमिकः । राजसूयिकः । वाजपेयिकः । उक्थादिभ्य उक्थशब्दः केषुचिदेव सामसु रूढः स

च औक्थिक्ये वर्तमानः ठग्विधिं लभते उक्थमधीते औक्थिकः । औक्थिक्यमधीतेइत्यर्थः । औक्थिक्यशब्दात्तु न ठग्विधिर्भवत्यनभिधानात् । एष यज्ञशब्दोपि याज्ञिक्ये ठग्विधिं लभते याज्ञिकः । लोकायतमधीते लोकायतिकः । सूत्रांतात् वार्तिसूत्रिकः । सांग्रहसूत्रिकः । सूत्रांतादकल्पादेरिष्यते तेन काल्पसूत्र इत्यणेव भवति । सूत्रांतग्रहणं उक्थादेः प्रपंचः । उक्थ लोकायत न्याय न्यास पुनरुक्त संज्ञा चर्चा क्रमेर श्लक्षण संहिता पद क्रम संघात वृत्ति संग्रह गण गुण आयुर्वेद वसंत सहचरिते अध्ययने वसतात् वर्षा शरद् व्यस्तसमस्तात् शिशिर हेमन्त प्रथम गुण ऋतुगुण प्रथमगण अनुगण इति केचित् अथर्वन् विद्यालक्षणकाल्पसूत्रांतात अकल्पादेः । वायसविद्यिकः । सार्पविद्यकः । हास्तिलक्षणिकः । मातृकल्पिकः । पैत्रिकल्पिकः । वार्तिसूत्रिकः अल्पादेरिति किम् । काल्पसूत्रः । विद्यामाननक्षत्र धर्मत्रिपूर्वात् इह विद्यान्तात्ठगुक्तः तस्यायं प्रतिषेधः । अङ्ग विद्यामधीते आङ्गविद्यः । क्षात्रविद्यः । धार्मविद्यः । त्रैविद्यः । उपयवयवा विद्या इति पक्षे अय प्रतिषेधः पक्षे तु रसोवभपत्यइत्युपा भवितव्यं तत्र नास्ति विशेषः । आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च । आख्यानाख्यायिकयोरर्थग्रहणं इतिहासपुराणयोः स्वरूपग्रहणम् आख्यानात् यावक्रीतिकः । आधिभारिकः । आख्यायिकायाः वासवदत्तिकः । ऐतिहासिकः । पौराणिकः । सर्वसादेरसाद्योप्सर्वादेःरसाद्योप् भवति सर्ववेदः । सर्वतंत्रः । सादेः सवार्त्तिकः । ससंग्रहः । सर्वत्र टणवप् रसात् पंचकल्पः । त्रिलक्षणः । त्रिसूत्रः । विद्यालक्षण-

कल्पसूत्राट्ठुणक: । पदोत्तरपदादिक: । पूर्वपदिक: । उत्तरपदिक: । शतषष्टिभ्यां पथष्ठिक: । शतपथिक: । शतपथिकी । षष्टिपथिक: । षष्टिपथिकी । अनुशूलक्ष्यलक्षणेभ्यश्च ठण् । अनुसूर्नाम ग्रंथ: । अनुसूमधीते आनुसुक: । लाक्षिक: । लाक्षणिक: । द्विपद ज्योतिषअनुपदअनुकल्प इतिकरण प्रयोगार्थं वर्तते ततोऽय विभागो लभ्यते ।

क्रमादेर्वुन् ॥ ५३ ॥

तद्वेत्त्यधीते इति वर्तते । क्रम इत्येवमादिभ्यो वुन् भवति क्रमं वेत्त्यधीते वा क्रमक: । क्रम पद शिक्षा मीमांसा सामन् । अनुब्राह्मणादिन्वक्तव्य: । ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थो अनुब्राह्मणं तदधीते अनुब्राह्मणी । अनुब्राह्मणिनौ । अनुब्राह्मणिन: । मत्वर्थीयेन सिद्धेऽपि अणुबाधनार्थमिदं वक्तव्यम् ।

उप्प्रोक्तात् ॥ ५४ ॥

प्रोक्तेऽर्थे विहित: प्रोक्त: प्रोक्तत्यान्तात अध्येतृवेदित्रोरुत्पन्नस्य त्यस्योब् भवति । गोतमेन प्रोक्तं गोतमं तद्वेत्त्यधीते वा गौतम: । भद्रबाहुना प्रोक्तं भाद्रबाहवं तद्वेत्त्याधीते वा भाद्रबाहव: । परस्याण उपि कृते योऽवस्थित: । प्रोक्तार्थविषयो अण् तस्य न्यत्कात् अनीच इत्यधिकरात टिड्ढाणञिति ङीविधिर्न भवति अतश्चापि गौतमा । भाद्रबाहवा स्त्री ।

सूत्रात्कोऽङ: ॥ ५५ ॥

सूत्रवाचिन: ककारोऽङ: अध्येतृवेदित्रोरुत्पन्नस्य त्यस्योऽम्भवति अप्रोक्तार्थोऽयमारम्भ: । पञ्चाध्याया: परिमाणमस्य

पञ्चकं सूत्रम् । एवमष्टकं द्वादशकं पञ्चकं जैनेन्द्राः । अष्टकाः पाणिनीयाः द्वादशका आर्हताः । संख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् तत्त्वार्थवार्तिकमधीते तात्त्वार्थवार्तिकः । कलापकमधीते कालापकः ।

छन्दोब्राह्मणानि चात्रैव ॥ ५६ ॥

प्रोक्तग्रहणमनुवर्तमानं छन्दोब्राह्मणानां विशेषणम् । अत्रेत्यनेन अध्येतृवेदितृत्वविषयो गृह्यते छन्दोवाचीनि ब्राह्मणवाचीनि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि अत्रैव अध्येतृवेदितृत्वविषये वर्तन्ते अध्येतृवेदितृत्वविषया वृत्तिरेव यथा स्यादित्यर्थं उभयावधारणं चेदमेवकारोपादानात् लभ्यते अन्यथा आरम्भसामर्थ्यात् विषयावधारणे सिद्धे एवकारोऽनर्थकः स्यात् प्रोक्तप्रत्ययान्तस्यात्रैव वृत्तिर्नान्यत्र तथा वृत्तिरेव न केवलावस्थानमित्युभयथा नियमः अन्यत्रानियमात् क्वचित् स्वातन्त्र्यं भवति अर्हता प्रोक्तं शास्त्रं क्वचिदुपान्यतरयोगं आर्हतमर्हत्सु विहितमिति क्वचिद्वाक्यमार्हतमधीते क्वचिद्वृत्तिः आर्हत इति इदं पुनर्नियमात् युगपदेव विग्रहः कठेन प्रोक्तं छन्दोऽधीयते कठाः शौनकादिषु वैशम्पायनान्तेवासिभ्य इतिवचनात् णिन् तत्रैव कठचरकाल्लुबिति तस्योप् तत पारस्याण् उत्प्रोक्तादित्युप् । मोदेन प्रोक्तमधीते मोदाः पैप्पलादाः कलापिनोऽणित्यत्र अण्ग्रहणसामर्थ्यात् अन्यत्राप्यण् आठोमिनः वैशम्पायनान्तेवासिभ्य इति णिन् वाजसनेयिनः । शौनकादित्वात् णिन् ब्राह्मणानि स्वल्वपि ताण्डिना प्रोक्तं ब्राह्मणमधीयते ताण्डिनः । शौनकादिषु पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेष्विति णिन् । भल्लवेन प्रोक्तमधीते पूर्ववत् णिन् भाल्लविनः । एवं शाट्यायनिनः । ऐतरेयिणः । छन्दोग्रहणेन सिद्धे पृथक् ब्राह्मणग्रहणं किम् । पुराणप्रोक्तत्वविशिष्टब्राह्मणप-

रिग्रहार्थम् । इह मा भूत् याज्ञवल्केन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि शकलादिभ्यो वृद्धः इत्यण् अरवम् "सुलभेन प्रोक्तानि सौलभानि" कलापिनोणित्यन्यत्राप्यण् याज्ञवल्कादयो अचिरकाला इति व्यवहारः । चकारः किमर्थः ब्राह्मणसदृशब्राह्मणानां समुच्चयार्थः । काश्यपेन प्रोक्तं कल्पं अधीयते काश्यपिनः कौशिकेन प्रोक्तं कल्पमधीयते कौशिकिनः । सौनकादिषु काश्यपकौशिकाभ्यामिति णिन् गुणभूतछन्दसां च समुच्चयार्थं पाराशर्येण प्रोक्तं सूत्रमधीयते पाराशरिणो भिक्षवः शिलालिना प्रोक्तमधीयते शैलालिनो नटाः ॥ सौनकादिषु पराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोरिति णिन् । कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनः । कृशाश्वेन प्रोक्तमधीयते कृशाश्विनः । सौनकादिष्वेव कर्मन्द कृशाश्वाभ्यामिनिति भिक्षुनटसूत्रयोरिति वर्तते ।

तदस्मिन्नस्तीति देशः खौ ॥ ५७ ॥

तदिति वासमर्थात अस्मिन्निति ईत्यर्थे यथाविहितं त्यो भवति यत्तद्वासमर्थं अस्ति चेत तद्भवति यत्तदस्मिन्निति निर्दिष्टं देशश्चेत्तद् भवति समुदायेन खुविषये इति करणात् भूमादिविषये विवक्षा औदुम्बरः । बाल्वजः । पार्वतः । मत्वर्थीयोऽनेन बाध्यते ।

तेन निर्वृत्तः ॥ ५८ ॥

देश:खावति वर्तते । तेनेति भासमर्थात् निर्वृत्त इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित त्यो भवति देश खौ । ककन्देन निर्वृत्ता काकंदी । मकन्देन निर्वृत्ता माकंदी । कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी सहस्रेण निर्वृत्ता । साहस्री । परिखा । खाविन्येव वनेन निर्वृत्तम् इह यदा अकर्मका अपि धवः सगयः सकर्मका भवन्तीति

कर्मणि निर्वृत्तशब्दो व्युत्पाद्यते तदा तेनेति कर्तरि करणे वा भा यदाऽत्वककर्मकविवक्षया कर्तरि निर्वृत्तशब्दः तदा हेतौ भा ।

तस्य निवासादूरभवौ ॥ ५८ ॥

देश इति वर्तते तस्येति ताममर्थात् निवास अदूरभवइत्येतयोरर्थयोर्यथा विहित तयो भवति देशनाम्नि गम्यमाने निवसन्त्यस्मिन्निति निवास काल इत्यधिकरणे घञ् । भवतीति भव पचाद्यच् अदूरे भव निपातनात्समविधि । वसतेर्निवासः वासानम् औपुष्टम् । शलाकाया निवास शालाकम् । वाराणस्या अदूरभवा वाराणसी । विदिशाया अदूरभव वैदिशम् । व्रीहीमत्या अदूरभव व्रैहिमत नगरम् ।

वुञ्छण्कठजिलसेन्नढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्ष्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसंकाश बलपक्षकर्णसुतंगमवराहकुमुदादिभ्यः ॥ ६० ॥

वुञादय षोडश त्या यथासंख्य अरीहणादिभ्य षोडशभ्यो गणेभ्यो भवन्ति यथा सम्भवञ्च उक्तेषु चतुर्थ्यर्थेषु । अरीहणादिभ्य वुञ् । अरीहणेन निर्वृत्त आरीहणकम् । अरीहण द्रुघण द्रुघण खदिर भगल उलुद सापरायन क्रौष्टायन वैत्रायण त्रैगर्तायन रायस्पोष विपथ विपाश उद्दण्ड उदञ्चन शालायन खाण्डायन खण्डवीरण काशकृत्स्न जाम्बवत शिंशपा किरण रैवत तैल्व वैमतायन सौमायन शाण्डिल्यायन सुयज्ञ विपाश वायस । कृशाश्वादिभ्यश्छण् भवति । कृशाश्वेन निर्वृत्त कार्शाश्वीयम् । कृशाश्वादिः । अरिष्ट वेश्मन् वेश्यविशाल रोमक लोमक शबर शबल रोमश बर्बर सूकर पूतर सदृश सुख धूम अजिर विनत